

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Αρ. 33 (2024)

Η σολωμική *ars excerpendi* και η ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του ποιητή

Κωστής Παύλου

Copyright © 2025, Κωστής Παύλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παύλου Κ. (2025). Η σολωμική *ars excerpendi* και η ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του ποιητή: Η περίπτωση των γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων στα χειρόγραφα των Ελεύθερων πολιορκισμένων.

Σύγκριση/Comparaison/Comparison, (33), 139–173. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sygekrisi/article/view/34983>

Η σολωμική *ars excerpenti* και η ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του ποιητή: Η περίπτωση των γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*

1. Η βιβλιοθήκη του συγγραφέα και οι γενετικές της προεκτάσεις (εν είδει εισαγωγής)

Στο ευρύτερο πλαίσιο των λογοτεχνικών σπουδών πολύς λόγος γίνεται τις τελευταίες δύο περίπου δεκαετίες για τη λεγόμενη *βιβλιοθήκη του συγγραφέα*. Παρόλο που ο όρος δεν είναι καινούριος, φαίνεται να επανέρχεται στο προσκήνιο εκφράζοντας μια νέα δυναμική, η οποία ωστόσο κατά κανόνα προκρίνει την επικέντρωση σε περιπτώσεις βιβλιοθηκών μεμονωμένων δημιουργών (η βιβλιοθήκη του *τάδε* ή του *δείνα συγγραφέα*, ανεξαρτήτως αν το περιεχόμενό της υφίσταται ή λανθάνει), και σπάνια αφορά το ευρύτερο εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου (η βιβλιοθήκη του *συγγραφέα εν γένει*). Σε έναν ισορροπημένο και λειτουργικό ορισμό της έννοιας της βιβλιοθήκης του συγγραφέα καταλήγει η σχετική επισκόπηση του θέματος που επιχειρεί ο Franco Tomasi:

Lo studio della biblioteca e delle letture di un autore può costituire una via d'accesso privilegiata per entrare nel suo universo culturale, per osservare i suoi modi di leggere, annotare e selezionare i testi, come anche, in alcuni casi, per cogliere i primi momenti della genesi di un'opera in una dimensione ancora embrionale, oppure per ricostruire dal loro punto di origine articolate filiere intertestuali. [...] Possiamo definire quindi la biblioteca d'autore come il patrimonio librario, realmente conservato o ricostruibile in modo indiziario, cui uno scrittore attinge nel corso del tempo e che consente agli studiosi di indagare le relazioni complesse e per certi versi opache che si creano tra la pratica della lettura e quella della scrittura, tra la biblioteca e lo scrittoio.¹

[Η μελέτη της βιβλιοθήκης και των αναγνώσεων ενός συγγραφέα μπορεί να αποτελέσει μια προνομιακή οδό πρόσβασης, για να εισέλθει κανείς στο πολιτισμικό του περιβάλλον, να παρατηρήσει τους τρόπους ανάγνωσης, σχολιασμού και επιλογής των κειμένων, καθώς επίσης, σε ορισμένες περιπτώσεις, να συλλάβει τις πρώτες στιγμές της γένεσης ενός έργου σε μια εμβρυϊκή ακόμα μορφή ή να ανασυστήσει από το σημείο αφετηρίας τους αρθρωμένα διακειμενικά νήματα. [...] Μπορούμε, ως εκ τούτου, να ορίσουμε τη βιβλιοθήκη του συγγραφέα ως τη βιβλιακή κληρονομιά, στον βαθμό που αυτή διατηρείται όντως ή δύναται να ανασυσταθεί με βάση υφιστάμενες ενδείξεις, από την οποία αντλεί ένας συγγραφέας στην πορεία του χρόνου και η οποία επιτρέπει στους μελετητές να διε-

¹ Tomasi (2020: 37) (η μετάφραση του ιταλικού κειμένου είναι δική μου): πβλ. και τα περιεκτικά σχόλια γύρω από την έννοια της βιβλιοθήκης του συγγραφέα στο Del Vento (2019: 2-3).

ρευνήσουν τις πολύπλοκες και κατά κάποιο τρόπο αδιόρατες σχέσεις που προκύπτουν ανάμεσα στην πρακτική της ανάγνωσης και την πρακτική της γραφής, ανάμεσα στη βιβλιοθήκη και το γραφείο.]

Στο παράθεμα που προηγείται είναι φανερό ότι, από όλους τους παράγοντες που συνδέονται με τη βιβλιοθήκη του συγγραφέα και στη διερεύνηση των οποίων αξίζει να στραφεί η έρευνα,² πρωτοδοτείται η διασύνδεση ανάμεσα στη βιβλιοθήκη και την προσωπική δημιουργία, η σχέση ανάμεσα στην ανάγνωση και τη γραφή, ο ρόλος δηλαδή που η βιβλιοθήκη διαδραματίζει στη γένεση του κειμένου. Δεν ξενίζει βέβαια μια τέτοια έμφαση, αφού όσο περισσότερο προσεγγίζουμε τη σύγχρονη εποχή τόσο περισσότερο η βιβλιοθήκη του συγγραφέα σχετίζεται με το εργαστήριό του, τόσο περισσότερο η βιβλιοθήκη εμπλέκεται στην προσπάθεια εντοπισμού της πορείας διαμόρφωσής του και, κυρίως, τόσο περισσότερο πρωτοδοτείται μία εις βάθος έρευνα γύρω από τα κείμενα με τα οποία τα έργα του συγγραφέα διαπιστωμένα «συνομιλούν».

Με όρους της *γενετικής κριτικής* (*critique génétique*), η βιβλιοθήκη του συγγραφέα επιτρέπει μια προνομιακής φύσεως παρατήρηση του ενδιαμέσου και μεταβατικού εκείνου χώρου,³ όπου οι κυρίαρχες διαδικασίες της *εξωγένεσης* και της *ενδογένεσης* επιτυγχάνουν μακράν τη γονιμότερη διασταύρωση και τη δημιουργικότερη συμπλοκή τους.⁴ Απλουστεύοντας τα πράγματα, στον χώρο αυτό βιβλιακό υλικό και αυτόγραφα αλληλεπιδρούν, με τη διαδικασία άρθρωσης του κειμένου εν τη γενέσει του να διέρχεται κατά τρόπο ουσιαστικό και πο-

² Για μια σύνοψη των παραγόντων αυτών στην περίπτωση της βιβλιοθήκης του Vittorio Alfieri (1749-1803), που τηρουμένων των αναλογιών αφορούν εξίσου και τη βιβλιοθήκη του συγγραφέα της νεωτερικής εποχής εν γένει, βλ. Del Vento (2019: 11). Παραθέτω τους βασικότερους: η σχέση ανάμεσα σε ανάγνωση και γραφή και ο ρόλος της βιβλιοθήκης στη γένεση του λογοτεχνικού έργου· οι πρακτικές ανάγνωσης και τα διδάγματα που μπορούν να αντληθούν από αυτές γύρω από τη μελέτη της μεθόδου εργασίας του συγγραφέα· το κειμενικό καθεστώς του σχολιασμού· η συμβολή της βιβλιοθήκης στον προσδιορισμό της εικόνας του εαυτού του, που ο συγγραφέας επιδιώκει να κληροδοτήσει στους μεταγενέστερους. Πβλ. και τα όσα γενικότερα κατατίθενται αναφορικά με το θέμα στο Del Vento (2022: 256).

³ Πρόκειται βέβαια, όπως ορθά διευκρινίζεται στο Del Vento (2019: 3), για έναν *εικονικό χώρο* (*spazio virtuale*).

⁴ Αναφορικά με το εννοιολογικό δίπολο *εξωγένεση* (*exogenèse*)/*ενδογένεση* (*endogenèse*), περιορίζομαι να σημειώσω τηλεγραφικά τα εξής: σε γενικές γραμμές ο όρος *εξωγένεση* παραπέμπει στη λογική των διακειμενικών διεργασιών που συνοδεύουν τη δημιουργική πορεία του εκκολλημένου έργου, προσδιορίζοντας τη συγγραφική δυναμική στην αναζήτηση, επιλογή και ενσωμάτωση κειμένων, προτύπων ή ποικίλων πληροφοριών, οι πηγές των οποίων είναι εξωτερικές και διάφορες σε σχέση με τη δική του γραφή· από την άλλη, ο όρος *ενδογένεση* αναφέρεται σε κάθε δημιουργική διαδικασία που επικεντρώνεται στην ίδια τη δραστηριότητα της γραφής αυτής καθαυτής, στη διαδικασία δηλαδή κατά την οποία ο συγγραφέας σχεδιάζει, συλλαμβάνει, επεξεργάζεται και μεταμορφώνει το ρευστό γενετικό υλικό του χωρίς την άμεση καταφυγή σε εξωτερικά τεκμήρια ή πληροφορίες, μέσω κυρίως της ανάκλησης, του εσωτερικού μετασηματισμού ή της αναδιατύπωσης του υλικού που προηγήθηκε χρονικά κατά τη γένεση του έργου. Βέβαια, η ενασχόληση με τον κόσμο των αυτογράφων διδάσκει ότι στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων τα εξωγενετικά στοιχεία μεταβάλλονται σταδιακά σε ενδογενετικά: οι πολλαπλοί μετασηματισμοί που επιφέρει η κυρίαρχη στα χειρόγραφα λειτουργία κειμενοποίησης του υλικού καθιστά το αρχικά εξωγενετικό στοιχείο σε οργανικό συστατικό του κειμένου, σε σημείο που, στον μελετητή που για τον οποιοδήποτε λόγο δεν έχει πρόσβαση στη διαχρονία της γένεσης αλλά μόνο στο δημοσιευμένο κείμενο, συχνά να φαντάζει ως στοιχείο της φαντασίας του συγγραφέα και της εσωτερικής λογικής της γραφής του. Για μια ενδελεχή σχετική συζήτηση, βλ. De Biasi (2020).

λύμορφο μέσα από το έντυπο κείμενο. Η δημιουργική αυτή συνάντηση ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας καθιστά τη βιβλιοθήκη του συγγραφέα συστατικό στοιχείο της κειμενικής παραγωγής, με τη συμπερίληψή του στην εξίσωση μιας προσανατολισμένης στις διαδικασίες γραφής προσέγγισης να θεωρείται επιβεβλημένη.

Δεν αναφέρομαι βέβαια εδώ σε εκείνες τις ντετερμινιστικής φύσεως μονοσήμαντες ερμηνείες στο πλαίσιο της διασύνδεσης της βιβλιοθήκης και του εργαστηρίου του συγγραφέα, που για δεκαετίες κατέτρυχαν –και που σε κάποιο βαθμό συνεχίζουν να κατατρύχουν– τις φιλολογικές σπουδές.⁵ Προκρίνω, αντιθέτως, τις στρατηγικές ανάγνωσης και ερμηνείας της γενετικής κριτικής. Οι στρατηγικές αυτές επικεντρώνονται αφενός στα υλικά ίχνη της γραφής, όπως αυτά μαρτυρούνται στο ως επί το πλείστον χειρόγραφο αλλά και άλλο (π.χ. δακτυλόγραφο ή έντυπο) υλικό που εμπλέκεται ενεργά στη γένεση ενός έργου και αφετέρου, στη συστηματική αποκατάσταση, στο μέτρο του δυνατού, των συχνά δαιδαλωδών χωροχρονικών διαδρομών της δημιουργικής διαδικασίας εντός και μεταξύ των διακριτών μονάδων που φιλοξενούν το υλικό αυτό. Κατά αυτόν τον τρόπο, η όποια ερμηνεία επιχειρείται, αν όχι εντός, τουλάχιστον πλησίον του συγκεκριμένου πλαισίου παραγωγής. Εξάλλου, ένα από τα περιεκτικότερα μαθήματα που η γενετική κριτική έχει αντλήσει από τη συστηματική ενασχόλησή της με τον κόσμο των αυτογράφων περικλείεται σε αυτό που έχει οριστεί ως *μνήμη του συγκεκριμένου*.⁶ Πρόκειται για μια διαπίστωση κομβικής σημασίας, η οποία αφορά άμεσα και τις διασταυρώσεις του κυοφορούμενου κειμένου με τη βιβλιοθήκη του συγγραφέα, αφού:

[...]: le texte conserve la mémoire, aussi ténue et diffuse soit-elle, des contextes qu'il a traversés, y compris donc des bibliothèques où il a vu le jour – ou mieux, il conserve une forme de mémoire des parcours qu'il a effectués, des navigations qu'il a entreprises dans l'espace de la bibliothèque, avant même sa venue à terme. La démarche du généticien vise donc moins à réparer la blessure de l'arrachement du contexte, à suturer, à compléter, qu'à réactiver les contextes fossiles, à réveiller la mémoire qui y est inscrite, à en faire une véritable mémoire vive.⁷

[...]: το κείμενο διατηρεί τη μνήμη, όσο αδιόρατη και διάσπαρτη και αν είναι, των συγκεκριμένων από τα οποία διήλθε, συμπεριλαμβανομένων επομένως και των βιβλιοθηκών όπου είδε το φως της μέρας – ή καλύτερα, διατηρεί μια μορφή μνήμης των διαδρομών που πραγματοποίησε, των πλεύσεων που επιχείρησε στον χώρο της βιβλιοθήκης, προτού καν φτάσει στην ολοκλήρωσή του. Ως εκ τούτου, η προσέγγιση του γενετιστή [του κειμένου] αποσκοπεί όχι τόσο στο να θεραπεύσει το τραύμα της εκρίζωσης από το συγκεκριμένο, να το συρράψει, να το επουλώσει, όσο στο να επανενεργοποιήσει τα απο-

⁵ Πρόκειται, για παράδειγμα, για αναγωγές του τύπου: «στο υλικό που φιλοξενεί η βιβλιοθήκη του συγγραφέα κρύβεται το κλειδί που μας επιτρέπει να εισχωρήσουμε στο πραγματικό νόημα των έργων του» ή «τα έργα του συγγραφέα αποτελούν λίγο έως πολύ άμεση απόρροια των αναγνώσεών του» βλ. τα όσα σχετικά αναφέρονται στο Del Vento (2019: 2).

⁶ Γύρω από την έννοια της *μνήμης του συγκεκριμένου* (*mémoire du contexte*), βλ. Ferrer (1994).

⁷ Ferrer (2001: 13) (η μετάφραση στα ελληνικά είναι δική μου).

λιθωμένα συγκείμενα, να αφυπνίσει την εγγεγραμμένη σε αυτά μνήμη, να τα μετατρέψει σε μια γνήσια ζωντανή μνήμη.]

2. Στόχοι της εργασίας και ζητήματα μεθοδολογίας και ορολογίας

Οι εύλογοι περιορισμοί στην έκταση ενός άρθρου δεν επιτρέπουν μια εκτενή συζήτηση αναφορικά με την καίριας σημασίας έννοια της μνήμης του συγκειμένου και τις γενετικές προεκτάσεις της βιβλιοθήκης του συγγραφέα εν γένει. Εξάλλου, η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται αποκλειστικά στα αυτόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*,⁸ αποβλέποντας σε μια εργασία βάσης, πολύ πιο περιορισμένης εμβέλειας σε σχέση με μια επικείμενη εξέταση της σύζευξης των γενετικών διεργασιών του *opus magnum* του Σολωμού με τη βιβλιοθήκη του ποιητή, απολύτως όμως αναγκαίας προκειμένου να προσεγγίσουμε με αξιώσεις ένα τέτοιο εγχείρημα. Αναλυτικότερα, η μελέτη αποσκοπεί αφενός στη διερεύνηση των όρων εφαρμογής της σολωμικής *ars excerpenti*⁹ και των σχέσεων συνάφειας μεταξύ αυτής και της εικονικής βιβλιοθήκης του ποιητή και αφετέρου στον συστηματικό εντοπισμό και την ακριβή καταγραφή των φανερών ή λανθάνοντων γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων –στη σημασία του όρου επανέρχομαι παρακάτω– στα χειρόγραφα του έργου, πράγμα που συνεπάγεται και την παρουσίαση των απαραίτητων πληροφοριών, ιστορικού, γραμματολογικού και βιβλιογραφικού τύπου, που αφορούν τις έντυπες πηγές από τις οποίες αντλούνται καθώς και τους συγγραφείς τους. Σημειώνεται ότι το σύνολο του υλικού, τόσο το χειρόγραφο των εν λόγω σημειώσεων-παραθεμάτων που εντοπίζεται στα σολωμικά αυτόγραφα όσο και το αντίστοιχο έντυπο των γαλλικών κειμένων-πηγή, συγκεντρώνεται σε Παράρτημα που επισυνάπτεται στην εργασία. Ένα τέτοιο εγχείρημα προϋποθέτει βέβαια επισταμένες προσπάθειες ανίχνευσης και εντοπισμού που να καταλήγουν σε επιτυχή ταύτιση των κειμένων-πηγή, γι' αυτό και στηρίζομαι σε ό,τι με βρίσκει σύμφωνο από όσα προσκομίζει ο ερευνητικός μόχθος προγενέστερων εργασιών¹⁰ και, κυρίως, στις δικές μου μακρο-

⁸ Σημειώνω, χωρίς να υπεισέρχομαι σε λεπτομέρειες –ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα όσα σχετικά συγκεντρώνονται στο Βελουδής (επιμ.) (2006: 19-43)–, πως η σύγχρονη σολωμική βιβλιογραφία τείνει να συμφωνήσει στο ότι αφενός τα Σχεδιάσματα του έργου είναι στην πραγματικότητα δύο και όχι τρία, με το λεγόμενο «Α' Σχεδιάσμα», παρόλο που διατηρεί μια εσωτερική σχέση με το «Β' Σχεδιάσμα», να αποτελεί στην ουσία αναπόσπαστο τμήμα της δεύτερης επεξεργασίας της *Γυναίκας της Ζάκυθος* αφετέρου, στο ότι η συντριπτική πλειονότητα των χειρογράφων των λεγόμενων «Στοχασμών» συντίθεται στο πλαίσιο των επεξεργασιών του «Β' Σχεδιάσματος» και ανήκει οργανικά σε αυτό. Στην παρούσα εργασία το υλικό που ενδιαφέρει εντοπίζεται αποκλειστικά στο πλαίσιο των δύο αυτών τελευταίων γενετικά συγκοινωνούντων ομάδων χειρογράφων. Οι παραπομπές στην έκδοση των σολωμικών αυτογράφων γίνονται με τη συντομογραφία ΑΕ [=Αυτόγραφα Έργα], η οποία αναφέρεται στην έκδοση Πολίτης (επιμ.) (1964) της συντομογραφίας ΑΕ έπεται η ένδειξη της σελίδας, της στήλης (Α = αριστερή στήλη, Β = δεξιά στήλη) και της αράδας. Αναφέρω, τέλος, ότι σε όλα τα παραθέματα από τα ΑΕ διατηρείται η ορθογραφία του ποιητή.

⁹ Για μια εμπεριστατωμένη κριτική επισκόπηση της *ars excerpenti*, μίας εκ των διαχρονικά κυρίαρχων αναγνωστικών πρακτικών, καθώς και των ποικίλων προσαρμογών και μεταμορφώσεων της στο χρονικό διάστημα ανάμεσα στον ουμανισμό (δέκατος πέμπτος αιώνας) και τις μέρες μας, βλ. Minzertan (2016: 75-191).

¹⁰ Πρόκειται για τις μελέτες: Βελουδής (1989: 146, 418 σημ. 113), Merlier (1969) και, κυρίως, Perugi (2016). Για ορισμένες ανεπιτυχείς απόπειρες ταύτισης, βλ. κυρίως Coutelle (1990), Merlier (1990: 25-41).

χρόνιες διερευνητικές εξορμήσεις.¹¹ Προτού ωστόσο προχωρήσω στην εξέταση του όλου θέματος, θεωρώ σκόπιμο να προβώ σε ορισμένες αναγκαίες διευκρινίσεις αναφορικά με το εννοιολογικό περιεχόμενο ορισμένων όρων που τυγχάνουν εφαρμογής στην παρούσα εργασία.

Η πρώτη διευκρίνιση αφορά τις κυρίαρχες τεχνικές καταγραφής σημειώσεων (ή και σχολίων) που υιοθετούν οι συγγραφείς κατά την ανάγνωση βιβλίων ή άλλου έντυπου υλικού. Οι σχετικές μελέτες καταδεικνύουν ότι όσο και αν αυτές οι αναγνωστικές συνήθειες εγγράφονται στο ιστορικο-κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εκάστοτε εποχής (συμπεριλαμβανομένων και των έξεων που κληροδοτεί η εκπαιδευτική πράξη), στην περίπτωση των συγγραφέων υπερισχύουν οι ατομικές ιδιοσυγκρασίες του δημιουργού, οι οποίες συχνά αντιβαίνουν στις δεσπόζουσες συλλογικές πρακτικές.¹² Έχοντας κατά νου την ύπαρξη αυτής της κατά κάποιο τρόπο «υπεριστορικότητας» που χαρακτηρίζει τις στρατηγικές ανάγνωσης των συγγραφέων και χωρίς ωστόσο η έρευνα να απομακρύνεται από τα ιστορικά καταγεγραμμένα τεκμήρια, προκύπτει η λειτουργική διάκριση ανάμεσα σε *αποσπασματιστές* και *περιθωριστές*.¹³ Απλουστεύοντας κάπως τα πράγματα, στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι συγγραφείς που, μέσω κυρίως μιας εν πολλοίς πιστής αντιγραφής, αποσπούν και αποθηκεύουν μέρη του κειμένου που διαβάζουν, ενώ τη δεύτερη κατηγορία αποτελούν οι συγγραφείς που γεμίζουν τα περιθώρια και τα διάστιχα μεταξύ των γραμμών του κειμένου που μελετούν με παντός είδους σημάρια και σχόλια.¹⁴ Σε σχέση τώρα με

¹¹ Στο σημείο αυτό θα πρέπει ευθαρσώς να ομολογήσω την αρχική άγνοιά μου σχετικά με την ύπαρξη της μελέτης του Maurizio Perugi (Perugi: 2016) –άγνοια την οποία, κατά παράδοξο τρόπο, φαίνεται να μοιράζεται το σύνολο σχεδόν των σολωμικών μελετών των τελευταίων εφτά χρόνων που πραγματεύονται συναφή ή παρεμφερή ζητήματα–, η οποία δεν περιήλθε στην αντίληψή μου παρά μόνο στα τελικά στάδια της παρούσας εργασίας. Κατά την όψιμη ανάγνωση της εν λόγω μελέτης, διαπίστωσα ότι ο συγγραφέας της προηγήθηκε στην ακριβή ταύτιση της πλειοψηφίας των περιπτώσεων του δάνειου υλικού στην οποία κατέληξαν και οι δικές μου, ανεξάρτητες προσπάθειες, είτε πρόκειται για υλικό που ανευρίσκεται στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* είτε σε χειρόγραφα άλλων έργων της ώριμης σολωμικής δημιουργίας, και που προέρχεται από έντυπες γαλλικές, ιταλικές και λατινικές πηγές. Θα ήθελα ωστόσο να επισημάνω ότι η αυτόνομη πορεία μου στην ταύτιση και μελέτη των πηγών είχε ως αποτέλεσμα, αν μη τι άλλο, να προκύψουν ορισμένες νέες ταυτίσεις αλλά και συμπληρώσεις και διορθώσεις στα όσα καταθέτει ο Perugi στην περίπτωση τουλάχιστον των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, στην επισήμανση των οποίων επανέρχομαι σε οικεία θέση της εργασίας. Θα πρέπει να τονιστεί επίσης ότι, πέραν των ταυτίσεων, η μελέτη του Perugi σε ορισμένες περιπτώσεις προβαίνει και σε μια πλούσια, ιστορικο-γραμματολογικού και εν μέρει φιλοσοφικού τύπου τεκμηρίωση, χρήσιμη τόσο αφ' εαυτής όσο και για διεξοδικότερες συζητήσεις στο μέλλον γύρω από τα επιμέρους ζητήματα που αναφύονται.

¹² Για μια καλή σύνοψη, βλ. Ferrer (2001: 8-9). Χαρακτηριστικό της έκτασης του φαινομένου είναι το παράδειγμα που προσκομίζει ο ίδιος μελετητής (Ferrer 2001: 18): αν η τεχνική της *κειμενικής εξαγωγής* (*extraction*) είναι εν πολλοίς αναμενόμενη στην περίπτωση του Johann Joachim Winckelmann (1717-1768), αφού ευχερώς αποδίδεται στην επιβίωση μιας φθίνουσας έστω σχολαστικού τύπου μαθητείας κατά την ακμή του νεοκλασικισμού, πώς αλήθεια το ιστορικο-πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής θα μπορούσε να παρέχει μια επαρκή ερμηνεία μιας παρόμοιας συμπεριφοράς που απαντάται στην περίπτωση ενός Gustave Flaubert (1821-1880) ή ακόμη περισσότερο... ενός James Joyce (1882-1941);

¹³ Με τις ομολογουμένως αδόκιμες αυτές αποδόσεις μεταφέρω στα ελληνικά τους γαλλικούς/αγγλικούς όρους *extracteurs/extractors* και *marginalistes/marginalists*. Για την ορολογία, καθώς και για τα όσα ευσύνοπτα προσκομίζονται στη συνέχεια αναφορικά με τις γενετικές προεκτάσεις των δύο κατηγοριών, βλ. Ferrer (2001: 16-21), Ferrer (2004: 7-8)· πβλ. και την ευσύνοπτη συζήτηση που επιχειρείται στο Tomasi (2020: 43-46).

¹⁴ Για μια τρίτη κατηγορία αναγνώστη, κάτι ανάμεσα σε αποσπασματιστή και περιθωριστή, βλ. Minzertanu (2016: 49-52). Πρόκειται για την κατηγορία του *παραφραστή* (*paraphraseur*), ενός

τις γενετικές προεκτάσεις, οι περιθωριστές, παρόλο που σέβονται την ακεραιότητα του συγκεκριμένου πλαισίου του υπό ανάγνωση κειμένου, αυτό που στην πραγματικότητα προάγουν είναι τη δική τους γραφή, εφόσον, αν κάτι λαμβάνει χώρα στα κενά διαστήματα της τυπωμένης σελίδας, αυτό είναι η κυοφορία της δικής τους δημιουργίας. Από την άλλη, οι αποσπασματιστές, διαρρηγνύοντας το συγκεκριμένο πλαίσιο του κειμένου που μελετούν μέσω της αναπαραγωγικής συσσώρευσης ορισμένων μόνο χωρίων, αποσκοπούν εξίσου στην ενίσχυση και προώθηση της δικής τους εργασίας, αυτή τη φορά κατά τρόπον διαφορετικό: μέσω της αργής ωρίμανσης του δάνειου υλικού και της σταδιακής μετατροπής του σε συστατικό κατάλληλο για το δικό τους εκκολαπτόμενο έργο.

Μια άλλη λειτουργική και ιδιαιτέρως χρήσιμη διάκριση, η οποία για λόγους σαφήνειας επιβάλλεται να γίνει εδώ, είναι αυτή ανάμεσα στην *υλική-πραγματική* και την *εικονική βιβλιοθήκη* ενός συγγραφέα.¹⁵ Στην πρώτη περίπτωση, πρόκειται για τη συλλογή εκείνων των *τόμων* βιβλίων που διαπιστωμένα ανήκαν σε έναν συγγραφέα και που ευτυχώς συγκυρίες επέτρεψαν τη διατήρησή της μέσα στα χρόνια. Είναι δε εξαιρετικά σπάνιο η συλλογή αυτή να αντικατοπτρίζει –τις περισσότερες φορές έστω να προσεγγίζει– σε αριθμό τόμων την έκταση της αρχικής βιβλιοθήκης του συγγραφέα, γι' αυτό εξάλλου και συνηθίζεται, μέσα από την αξιοποίηση άλλων πηγών πληροφόρησης, να γίνεται λόγος για τίτλους βιβλίων και άλλου έντυπου υλικού που λανθάνουν. Από την άλλη, η *εικονική βιβλιοθήκη* συνίσταται από ένα σύνολο *τίτλων* βιβλίων και άλλων έντυπων πηγών, όπως αυτοί έμμεσα προκύπτουν μέσω της δυναμικής ανίχνευσης του βιβλιακού υλικού που αντιστοιχεί στις διακειμενικές αναφορές που εντοπίζονται στα γενετικά τεκμήρια ενός έργου.

Ανεξαρτήτως του αν πρόκειται για πραγματικές ή εικονικές βιβλιοθήκες, ο ορίζοντας μελέτης παραμένει ο ίδιος: πρόκειται, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, για τον προσδιορισμό ενός ενδιάμεσου χώρου όπου αυτόγραφα και βιβλία αλληλεπιδρούν, όπου το εν τη γενέσει κείμενο αρθρώνεται με βάση το τυπωμένο-παγιωμένο κείμενο. Ωστόσο, ανάμεσα στις δύο κατηγορίες βιβλιοθηκών υφίσταται μία σαφής διαφορά, η οποία έγκειται στον βαθμό εμπλοκής του υλικού στη δημιουργική διαδικασία παραγωγής του αρχόμενου κειμένου. Στην περίπτωση της υλικής βιβλιοθήκης, αρκετά από τα βιβλία που συνθέτουν τη συλλογή είναι συχνά φορείς των υλικών ιχνών ανάγνωσης όπως αποτυπώθηκαν από το χέρι του κατόχου τους, πράγμα που επιτρέπει τη διερεύνηση των πρα-

δηλαδή αναγνώστη, ο οποίος κατά την ανάγνωση δεν προβαίνει ούτε σε δειγματοληπτική αποθήκευση κειμενικών αποσπασμάτων ούτε σε σχολιασμό στα περιθώρια του βιβλίου που διαβάζει, αλλά αρκείται σε μια τρόπον τινά παράφραση του κειμένου και στην καταγραφή των αναγνωστικών του εντυπώσεων. Θα πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι ο όρος *παράφραση* αποκτά εδώ μια διευρυμένη σημασία, περιλαμβάνοντας ένα αρκετά ευρύ φάσμα περιπτώσεων: από τις ασυμφερείς παρατηρήσεις στην καταγραφή που μετά βίας θυμίζουν το κείμενο που διαβάστηκε μέχρι τις επαναδιατυπώσεις που πλησιάζουν στη λέξη προς λέξη απόδοση του κειμένου. Θα πρέπει επίσης να λαμβάνεται υπόψη το γεγονός ότι οι τρεις τεχνικές ανάγνωσης στην πράξη παρουσιάζουν πορώδη οριοθέτηση όσον αφορά την εφαρμογή τους και άνετα μπορούν να συνυπάρχουν και να διασταυρώνονται στο πλαίσιο των αναγνωστικών διαδρομών ενός και μόνο συγγραφέα. Η κατηγορία της παράφρασης δεν αποσιάζει πάντως από τα σολωμικά αυτόγραφα· ωστόσο, η συζήτηση του επιμέρους αυτού ζητήματος υπερβαίνει κατά πολύ τους στόχους της παρούσας εργασίας.

¹⁵ Για τη διάκριση ανάμεσα σε *πραγματική-υλική* και *εικονική βιβλιοθήκη* (*bibliothèque réelle-matérielle* και *bibliothèque virtuelle*) και για τη συζήτηση που ακολουθεί, αξιοποιώ το πλούσιο υλικό που προσκομίζουν οι μελέτες: Ferrer (2001: 14-16), Ferrer (2010), Brogniez – De Montpellier d'Annevoie (2021: 16).

κτικών ανάγνωσης και σχολιασμού του συγγραφέα και των τρόπων αλληλεπίδρασής τους με τις πρακτικές γραφής του. Εντούτοις, για τους λοιπούς τόμους της υλικής βιβλιοθήκης, όσων σώζονται και όσων λανθάνουν, κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι αποτέλεσαν διαπιστωμένα αντικείμενο εμπειριστατωμένης και δημιουργικής ανάγνωσης εκ μέρους του συγγραφέα, έχοντας συμβάλει στη γενετική διαδικασία των έργων του. Εξάλλου, η εμπειρία διδάσκει ότι σχεδόν ποτέ το περιεχόμενο μιας προσωπικής βιβλιοθήκης δεν καθίσταται χρηστικό στο σύνολό του. Είναι, με άλλα λόγια, εξαιρετικά σπάνιο ο κάτοχος μιας υλικής βιβλιοθήκης, ακόμη και αν πρόκειται για έναν συγγραφέα με έντονη αναγνωστική δραστηριότητα, να έχει διαβάσει και αξιοποιήσει δημιουργικά το σύνολο των βιβλίων που αυτή περιλαμβάνει.¹⁶ Από την άλλη, η ερευνητική τριβή με τον κόσμο των αυτογράφων πιστοποιεί ότι η εικονική βιβλιοθήκη του συγγραφέα είναι κατά κανόνα πλουσιότερη σε υλικό και, από γενετικής άποψης, σαφώς πιο «εύγλωττη» από ό,τι η πραγματική-υλική βιβλιοθήκη: αφενός αποτελεί το πλέον έκτυπο και αδιάψευστο τεκμήριο συνάρθρωσης βιβλίων και αυτογράφων, έντυπου-παγιωμένου και χειρόγραφου-ρευστού υλικού· αφετέρου επιτρέπει την αξιόπιστη συγκειμενοποίηση του περίπλοκου δικτύου σχέσεων στο οποίο είναι ενταγμένες οι σημειώσεις ανάγνωσης του συγγραφέα και το λοιπό διακειμενικό υλικό, διανοίγοντας νέες προοπτικές για την εμπειριστατωμένη μελέτη των ποικίλων σταδίων αφομοίωσης του βιβλιακού υλικού από τη διαδικασία γραφής.¹⁷

Ο όρος *σημείωση-παράθεμα* είναι και ο τελευταίος που χρήζει επεξήγησης, προκειμένου να διασφαλιστεί η απαραίτητη ευκρίνεια στη διαπραγμάτευση του θέματος. Περιορίζομαι να αναφέρω επιγραμματικά ότι, σε ένα πρώτο επίπεδο, ο όρος σημαίνει ό,τι και αθροιστικά οι λέξεις που τον συναποτελούν: μία ή περισσότερες φράσεις που ο συγγραφέας αντιγράφει πιστά ή σχεδόν πιστά κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης ενός κειμένου και οι οποίες κατά κανόνα δεν συνοδεύονται από κανενός είδους σχολιασμό.¹⁸ Σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο όρος δεν στερείται γενετικών προεκτάσεων, με τη σημείωση-παράθεμα να στοιχειοθετείται ως μια πράξη επέκεινα της απλής μεταγραφής μιας ή περισσότερων φράσεων, με σαφείς παραγωγικές και δημιουργικές διαστάσεις.¹⁹

3. Η ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του Σολωμού

Στην περίπτωση του Σολωμού, η επικέντρωση των προσπαθειών στην ανασυγκρότηση της εικονικής βιβλιοθήκης αποτελεί μονόδρομο. Και αυτό όχι μόνο επειδή, όπως έχει λεχθεί παραπάνω, η εικονική βιβλιοθήκη ενός συγγραφέα είναι που κατά κύριο λόγο κομίζει τις αποχρώσεις ενδείξεις ύπαρξης ενός δημιουργικού διαλόγου ανάμεσα στο εκκολαπτόμενο κείμενο και το κείμενο σε έντυπη μορφή –στην περίπτωση του Σολωμού και σε χειρόγραφη μορφή, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω–, αλλά κυρίως γιατί από την υλική βιβλιοθήκη του Σολωμού δεν σώζεται στις μέρες μας παρά μόνο ένα ελάχιστο μέρος. Συγκεκριμένα, η

¹⁶ Πβλ. Del Vento (2022: 254).

¹⁷ Πρόκειται για μια εκδοχή της απορρόφησης του εξωγενετικού στοιχείου από την ενδογενετική διαδικασία της κειμενοποίησης, για την οποία γίνεται λόγος παραπάνω (σημ. 4).

¹⁸ Για τη σημασία του όρου *σημείωση-παράθεμα* (*note-citation*), βλ. Minzétanu (2016: 8).

¹⁹ Για μια εκτενέστερη συζήτηση με σαφείς αναγωγές στην όψιμη μπαρτεσιανή σκέψη, βλ. Minzétanu (2016: 71-72). Δεν προκαλούν πάντως έκπληξη οι γενετικές προεκτάσεις που προσδίδονται στον όρο, καθότι η εν λόγω μελέτη κινείται κατά έναν ενδιαφέροντα τρόπο στο μεταίχμιο μεταξύ γενετικής κριτικής, συγκριτικής φιλολογίας, ιστορίας της εκπαίδευσης και κοινωνιολογίας του πολιτισμού.

συλλογή της βιβλιοθήκης των Βαρών διασώζει μόλις πενήντα έναν τίτλους, που αντιστοιχούν σε ογδόντα εφτά τόμους και χρονολογικά εκτείνονται μέχρι το έτος 1823. Πρόκειται αφενός για έναν αριθμό που κρίνεται ιδιαίτερα πενιχρός, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι η βιβλιοθήκη αποτελείται από βιβλία του ποιητή, του Δημήτριου Σολωμού και του Νικολού Λούντζη σε ένα αξεδιάλυτο σύνολο.²⁰ αφετέρου, το γεγονός ότι η χρονική έκταση δημοσίευσης των βιβλίων μετά βίας προσεγγίζει το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1820 αποκλείει καθ' οιονδήποτε τρόπο τη δυνατότητα θεώρησης της συλλογής ως αντιπροσωπευτικού τμήματος της αρχικής βιβλιοθήκης του Σολωμού.

Ούτως εχόντων των πραγμάτων, θα ήταν ενδεχομένως ορθότερο να γίνεται λόγος για απώλεια της υλικής βιβλιοθήκης του ποιητή, στον βαθμό τουλάχιστον που αυτή συνίσταται από υλικό σε έντυπη μορφή. Πρόκειται για μια διευκρίνιση που –όσο παράδοξο και αν ακούγεται για έναν συγγραφέα της νεωτερικής εποχής– είναι επιβεβλημένη, καθότι μια από τις ιδιορρυθμίες του σολωμικού εργαστηρίου είναι ότι σημαντικό, τόσο σε ποσότητα όσο και σε ποιότητα, μέρος της βιβλιοθήκης του ποιητή βρίσκεται σε χειρόγραφη μορφή. Αναφέρομαι βέβαια στους ζακυνθινούς κώδικες –μέρος και αυτοί της αρχικής βιβλιοθήκης των Βαρών–, οι οποίοι περιέχουν μεταφράσεις στα ιταλικά έργων κυρίως της γερμανικής γραμματείας και είναι γραμμένοι τόσο από το χέρι του Νικολού Λούντζη όσο και από άλλα χέρια.²¹ Παρόλη μάλιστα την κατά κοινή ομολογία απώλεια του μεγαλύτερου όγκου και της ιδιότυπης αυτής υλικής βιβλιοθήκης μεταφράσεων σε χειρόγραφη μορφή,²² γεγονός παραμένει ότι το υλικό που διασώζει είναι κατά πολύ πλουσιότερο συγκριτικά με αυτό που περιέχεται στη βιβλιοθήκη των Βαρών στη σημερινή της μορφή. Και σε αυτή όμως την περίπτωση, οι ανεπανόρθωτες απώλειες επιβάλλουν ως εν δυνάμει θεραπευτική λύση τη στροφή στη δυναμική της εικονικής βιβλιοθήκης και την περαιτέρω ενίσχυση της ακτίνας δράσης της, με σκοπό την ανίχνευση και αποκατάσταση μέρους του χαμένου υλικού μέσα από το διακειμενικό αποτύπωμα που άφησε στα γενετικά τεκμήρια των σολωμικών έργων, προεξαρχόντων βέβαια των αυτογράφων. Αν μάλιστα εκπληρωθεί σύντομα ένα από τα μεγαλύτερα desiderata των σολωμικών σπουδών, που είναι η μέσω της ψηφιοποίησης αποϋλοποίηση των τεκμηρίων της σολωμικής δημιουργίας,²³ με τη συμπαράταξη φυσικά και της ψηφιοποιημένης μορφής των ζακυνθινών κωδίκων που σώζονται, τότε η εμβέλεια των σύγχρονων ανιχνευτικών εργαλείων που υιοθετεί η εικονική βιβλιοθήκη θα μπορέσει δυνητικά να αγκαλιάσει ως έναν βαθμό και τους απολεσθέντες κώδικες, αυξάνοντας τις πιθανότητες εντοπισμού και επιτυχούς ταύτισης των αναγνωστικών και διακειμενικών ιχνών που εμπεριέχει η σολωμική βιβλιοθήκη στο σύνολό της.

²⁰ Για το ιστορικό και τον κατάλογο της βιβλιοθήκης, βλ. Coutelle (1977: 501-503). Για ένα πρόσφατο εγχείρημα ανασύστασης της σολωμικής βιβλιοθήκης, με βάση όμως την αλληλογραφία του ποιητή, βλ. Τικτοπούλου (2021).

²¹ Για τους ζακυνθινούς κώδικες, βλ. τις παλαιότερες εργασίες: Πολίτης ([1957] 1995), Coutelle ([1965] 1990), Βελουδής (1989) και, πιο πρόσφατα, Λειβαδιώτης (2018), Αντζουλής (2021).

²² Βλ. και την εξής στενάχωρη διαπίστωση στο Λειβαδιώτης (2018: 206): «Τα χειρόγραφα που σώζονται σήμερα δεν αποτελούν παρά σπαράγματα μιας μεγαλύτερης μεταφρασμένης βιβλιοθήκης που τον αρχικό της όγκο δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε, καθώς είναι πιθανό να έχουν χαθεί και ολόκληρες σειρές».

²³ Σχετικά με τις σχεδιαστικές αρχές, τα χαρακτηριστικά και τη μορφή που θα έχει η ψηφιοποιημένη έκδοση του corpus των σολωμικών αυτογράφων που εκπονείται στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, βλ. Tiktoroulou et al. (2020).

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί και η έλλειψη ουσιαστικών σχολίων από το χέρι του ποιητή στα φύλλα των τόμων που συγκροτούν την υλική βιβλιοθήκη του. Κατ' αρχάς, στην καταγραφή του περιεχομένου της βιβλιοθήκης των Βαρών²⁴ δεν γίνεται λόγος για ύπαρξη σχολίων στο περιθώριο των τόμων.²⁵ Μη έχοντας τη δυνατότητα διενέργειας αυτοψίας –ένας βασικός λόγος για τον οποίο και οι τόμοι που συναποτελούν τη βιβλιοθήκη αυτή θα πρέπει να τύχουν ψηφιοποίησης το συντομότερο– και έχοντας την πεποίθηση ότι δύσκολα θα είχε διαφύγει της καταγραφής αλλά και γενικότερα της σολωμικής κριτικής ένα τόσο οφθαλμοφανές γεγονός, θεωρώ δεδομένη την απουσία αναγνωστικών ίχνων στα περιθώρια των βιβλίων. Από την άλλη, όσον αφορά τη χειρόγραφη πτυχή της υλικής βιβλιοθήκης του Σολωμού, οι σχετικές περιγραφές των κωδίκων που διαθέτουμε προσκομίζουν ελάχιστες και, από γενετική άποψη, όχι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες περιπτώσεις σχολιασμού ή επεμβάσεων από τον ποιητή.²⁶ Είναι, λοιπόν, φανερό ότι και τα στοιχεία αυτά εκβάλλουν στο ίδιο σημείο με τα προηγούμενα: στην προτεραιότητα που πρέπει να δοθεί στην ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του Σολωμού.

²⁴ Coutelle (1977: 501-503).

²⁵ Υφίστανται ωστόσο έμμεσες μαρτυρίες για ύπαρξη ιδιόχειρων σημειώσεων του Σολωμού σε βιβλία που σήμερα θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι έχουν χαθεί οριστικά ή που, στην καλύτερη περίπτωση, λανθάνουν και που δεν είναι απίθανο να αποτελούσαν και αυτά μέρος της αρχικής υλικής βιβλιοθήκης του ποιητή. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί η πολύτομη *Ιστορία της σύγχρονης φιλοσοφίας [...]* (*Geschichte der neuern Philosophie seit der Epoche der Wiederherstellung der Wissenschaften*, Göttingen: Johann Georg Rosenbusch's Wittwe, 6 τόμοι, 1800-1805) του Johann Gottlieb Gerhard Buhle (1763-1821), στην ιταλική μετάφραση του Vincenzo Lancetti (12 τόμοι, 1821-1825), σύμφωνα με μαρτυρία που προσκομίζεται στο Σιγούρος (1957: 109). Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνεται από δύο τουλάχιστον εγγραφές στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*: η πρώτη εγγραφή (AE 475 7-12) είναι αναπαραγωγή ενός χωρίου από την *Ηθική* του Spinoza, όπως αυτό αποδίδεται μεταφραστικά στον όγδοο τόμο της ιταλικής μετάφρασης του έργου (Buhle 1823: 192): βλ. Perugi (2016: 76-77)· η δεύτερη εγγραφή (AE 431 26-27: «--Chi è colui cui sia concesso di penetrare nei Recessi Infiniti dell'Armonia dell'Universo?») συνιστά ακριβή αντιγραφή του Σολωμού από τον ένατο τόμο της ίδιας μετάφρασης (Buhle 1824: 148-149), όπου επιχειρείται συζήτηση της φιλοσοφίας του Leibniz (νέα, δική μου ταύτιση). Ενδέχεται πάντως τα ίχνη της ανάγνωσης από τον Σολωμό του εν λόγω έργου να μην εξαντλούνται στις δύο αυτές εγγραφές στα σολωμικά αυτόγραφα. Σχετικές υποθέσεις και μια ευρύτερη γραμματολογικά και γενετικά προσανατολισμένη συζήτηση επιχειρώ σε εργασία μου που βρίσκεται σε εξέλιξη.

²⁶ Βλ. Coutelle ([1965] 1990: 34, 43-44), Βελουδής (1989: 55, 409 σημ. 65), Λειβαδιώτης (2018: 104, 188). Δεν θα πρέπει ωστόσο να μας διαφεύγει το γεγονός ότι δεν λείπουν από τα σολωμικά αυτόγραφα οι περιπτώσεις αναγνωστικής αποτύπωσης των περιεχομένων των κωδίκων, ενίοτε μάλιστα και υπό μορφή σημειώσεων-παραθεμάτων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, έργο αναφοράς της παρούσας εργασίας, προσκομίζεται από το Βελουδής (1989: 179, 420 σημ. 163). Πρόκειται για την εγγραφή AE 476 A 1-3, η οποία αποτελεί ακριβή αντιγραφή από τον Σολωμό μιας κατά λέξη μετάφρασης στους ζακυνθινούς κώδικες ενός χωρίου από το βιβλίο του Wolfgang Menzel (1798-1873) για τη γερμανική λογοτεχνία (*Die deutsche Literatur*, Stuttgart, Hallbergersche Verlagsbuchhandlung, ²1836, I, 273). Η έκταση του φαινομένου θα ξεκαθαρίσει μόνο όταν οι ψηφιοποιημένοι κώδικες τύχουν μεταγραφής και σχολιασμού, ώστε ο ερευνητικός πλουραλισμός να μπορέσει να επικεντρωθεί στις ανάλογες αναζητήσεις και τη στοχευμένη ταύτιση.

4. Η πολύγλωσση σολωμική *ars excerpenti* και οι γαλλικές σημειώσεις-παραθέματα στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*

Τα αυτόγραφα του Σολωμού, ιδιαίτερα αυτά της ώριμης ελληνόγλωσσης παραγωγής του, αποτελούν τους πλέον αξιόπιστους και αδιαμφισβήτητους μάρτυρες του βαθμού σύμπλευσης και συνέργειας διαφόρων γλωσσών κατά τη διάρκεια της γενετικής διαδικασίας των έργων του, πράγμα που καθιστά τη σολωμική παραγωγή μια ξεχωριστή περίπτωση λογοτεχνικής πολυγλωσσίας²⁷ στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού δεκάτου ένατου αιώνα. Ωστόσο, λόγοι οικονομίας της εργασίας και ακριβέστερου προσδιορισμού των όρων και των ορίων της υπαγορεύουν την αποκλειστική επικέντρωση στις εκδηλώσεις της πολυγλωσσίας του Σολωμού ως αναγνώστη-αντιγραφέα. Επιχειρείται, ως εκ τούτου, μια ευσύνοπτη συστηματοποίηση των βασικών τεκμηρίων που αφορούν την εκ των πραγμάτων πολύγλωσση σολωμική *ars excerpenti*, με την έμφαση να δίνεται στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* και με μόνιμο «ορίζοντα προσδοκιών» τη συμβολή στην ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του ποιητή.

Είναι γνωστό ότι πέραν από την ελληνική και την ιταλική, τις δύο κυρίαρχες και σε μόνιμο διάλογο γλώσσες στο σολωμικό εργαστήριο, στα αυτόγραφα μαρτυρείται επίσης η παρουσία σημαντικού αριθμού εκφωνημάτων και σε άλλες γλώσσες, νέες ή αρχαίες: πρωτίστως στη γαλλική και σε μικρότερο βαθμό στη λατινική και την αρχαία ελληνική.²⁸ Πρόκειται βέβαια, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, για σημειώσεις-παραθέματα του Σολωμού – επανέρχομαι σε αυτό παρακάτω– είτε, σπανιότερα, παραφράσεων ή συμπυκνώσεων στη γλώσσα του πρωτοτύπου ή στα ιταλικά.²⁹ Όπως αναφέρεται παραπάνω, στο πλαίσιο της εργασίας αυτής περιορίζομαι στην ταύτιση αποκλειστικά των γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων που απαντώνται στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* –τα οποία και συγκεντρώνουν μακράν τον μεγαλύτερο όγκο των εν λόγω σημειώσεων– και στην παρουσίαση των βι-

²⁷ Ο όρος λογοτεχνική πολυγλωσσία χρησιμοποιείται εδώ με μια διευρυμένη, γενετικά προσανατολισμένη σημασία. Πρόκειται σε γενικές γραμμές για μια προσέγγιση επικεντρωμένη στα αυτόγραφα πολύγλωσσων συγγραφέων, μέσα από την οποία επιδιώκεται ο κριτικός έλεγχος, η διαφοροποίηση και η επέκταση των αμιγώς θεωρητικών ερμηνειών περί πολυγλωσσίας, με απώτερο σκοπό την αρτιότερη κατανόηση και κωδικοποίηση των κύριων στρατηγικών της διαδικασίας γραφής στην οποία εμπλέκονται ενεργά δύο ή περισσότερες γλώσσες. Βλ. σχετικά Anokhina – Sciarrino (2018)· για τον Σολωμό ειδικότερα, βλ. Pavlou (2018).

²⁸ Στη συλλογή αυτή εκφωνημάτων, αποτέλεσμα της πολυγλωσσίας και της αδιάλειπτης αναγνωστικής δραστηριότητας του ποιητή, θα πρέπει βέβαια να προστεθεί και το ισπανικό τετράστιχο που απαντάται στο λεγόμενο «πρώτο νεανικό τετράδιο» του Σολωμού (AE A 12 6-9). Σε ανακοίνωσή μου με τίτλο “Spanish Patriotic Poetry of the *Trienio Liberal* (1820-1823) in the Writing of Italian Philhellenism and in Solomos”, που εκφωνήθηκε στο διεθνές συνέδριο “Il filellenismo italiano e la Rivoluzione greca del 1821” (Πανεπιστήμιο Sapienza, Ρώμη, 9-11 Νοεμβρίου 2021), προέβηκα στην ταύτιση της πηγής του εν λόγω τετράστιχου και επιχείρησα μια πρώτη συζήτηση αναφορικά με τις πιθανές διακειμενικές σχέσεις του με τον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν*. Εν αναμονή της δημοσίευσης μιας αναθεωρημένης εκδοχής του κειμένου της ανακοίνωσης, ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στην οπτικογραφημένη μορφή της στον ηλεκτρονικό σύνδεσμο: <https://www.youtube.com/watch?v=5Min5E1gnwM>.

²⁹ Κάτι τέτοιο δεν σημαίνει βέβαια ότι, στην περίπτωση των αναγνωστικών ιχνών που προέκυψαν από το χέρι του Σολωμού κατά τη διαδικασία της ανάγνωσης και της συνεπαγόμενης καταγραφής σημειώσεων, η ιταλική περιορίζεται σε ρόλο γλωσσικού διαμεσολαβητή. Αντιθέτως, δεν απουσιάζουν από τα σολωμικά αυτόγραφα σημειώσεις ανάγνωσης και ειδικότερα σημειώσεις-παραθέματα από βιβλία στα ιταλικά, τόσο στο πρωτότυπο όσο και μεταφρασμένων· για τη συζήτηση μιας σχετικής περίπτωσης, βλ. Παύλου (2023α).

βλιογραφικών πηγών και των συγγραφέων τους. Πράγματι, μέσω της υιοθέτησης της *κειμενικής εξαγωγής* ως βασικής τεχνικής καταγραφής σημειώσεων, ο Σολωμός, κατά τη μακρά διαδικασία γραφής του έργου, αποδεικνύεται ένας άπληστος και συνάμα προσεκτικός αναγνώστης-ανθολόγος γαλλικών συγγραμμάτων. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις, όπως φαίνεται και μέσα από την παραβολή των χωρίων από τα σολωμικά αυτόγραφα με τα πρωτότυπα κείμενα στον Πίνακα που επισυνάπτεται σε Παράρτημα στην εργασία, ο ποιητής μεταφράζει από τα γαλλικά στα ιταλικά, χωρίς απαραίτητως το συγκεκριμένο πλαίσιο να προδίδει την ύπαρξη του γαλλικού πρωτοτύπου,³⁰ πράγμα που καθιστά την όλη διαδικασία λανθανόντως διαγλωσσική.³¹

Από την άλλη, αρκεί κανείς να ρίξει μια αντιπαραβολική ματιά στον Πίνακα, για να διαπιστώσει ότι, όσον αφορά τη μορφή των σημειώσεων ανάγνωσης που συγκεντρώνει, πρόκειται για μια κλασική περίπτωση σημειώσεων-παραθεμάτων: πιστή ή εν πολλοίς πιστή αναπαραγωγή των χωρίων που επιλέγονται από τον ποιητή κατά την ανάγνωση ενός κειμένου, με τις συγγραφικές παρεμβάσεις σχολιασμού να περιορίζονται στο ελάχιστο. Σε αντίθεση βέβαια με ό,τι συνήθως συμβαίνει με όσους αποσπασματιστές συγγραφείς που, προκρίνοντας τη μορφή της σημείωσης-παραθέματος, παραμένουν προσηλωμένοι και στη γλώσσα του πρωτοτύπου, ο Σολωμός εξαντλεί τόσο τη μονογλωσσική αυτή επιλογή (γαλλικά) όσο και τις διαγλωσσικές δυνατότητες της κατά (ή σχεδόν κατά) λέξη μετάφρασης του κειμενικού αποσπάσματος στα ιταλικά ή της πιστής απόδοσής του σε μεικτή γλώσσα (γαλλικά-ιταλικά).³²

³⁰ Όπως ήταν αναμενόμενο, η αδυναμία ανίχνευσης και αναγνώρισης του πρωτοτύπου γαλλικού κειμένου που λανθάνει πίσω από τις μεταφρασμένες στα ιταλικά σημειώσεις-παραθέματα είχε ως αποτέλεσμα η σολωμική κριτική να τις ερμηνεύει συχνά είτε ως στοχασμούς ή αυτοσχόλια του ποιητή είτε ως ιταλικά σχεδιάσματα του έργου, με ό,τι αυτό συνεπάγεται από πλευράς γενετικής και ερμηνευτικής αποτίμησης των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*: βλ. για παράδειγμα: Millieux (1957: 97), Merlier (1957: 216-219), Βελουδής (1989: 210-211, 320-321, 324, 325-326, 355), Merlier (1990: 34, 38, 40-41), Τσούτσουρα (2000: 113 σημ. 12). Για τη διατύπωση εύλογων υποψιών για χειρόγραφο υλικό γραμμένο στα ιταλικά στο ίδιο έργο που να αποτελεί προϊόν μετάφρασης από τα γαλλικά, χωρίς ωστόσο η ταύτιση να καθίσταται δυνατή, βλ. Coutelle (1990: 100, 102-103, 111-112).

³¹ Ένας δύσπιστος αναγνώστης θα μπορούσε ενδεχομένως να υποστηρίξει ότι οι εν λόγω σημειώσεις-παραθέματα προήλθαν όχι από άμεση αλλά από διαμεσολαβημένη επαφή του ποιητή με τα κείμενα-πηγή (η περίπτωση, για παράδειγμα, να αποτελούσαν μια σειρά εγγραφών σε έναν ή περισσότερους από τους κώδικες της Ζακύνθου που δεν σώζονται). Ωστόσο –για να περιοριστώ, για λόγους οικονομίας, στο ισχυρότερο ίσως τεκμήριο–, η σύνθετη διαγλωσσικού τύπου διαδικασία στην απόδοση και καταγραφή των σημειώσεων-παραθεμάτων αποτελεί από μόνη της μία από τις ισχυρότερες ενδείξεις ότι αυτές αποτελούν προϊόν άμεσης και προσωπικής αναγνωστικής εμπειρίας του Σολωμού.

³² Από τη διαγλωσσική αυτή προοπτική αναμενόμενο είναι να προκύπτει και μια σειρά γλωσσικών εκδηλώσεων και φαινομένων που χρήζουν ενδελεχούς εξέτασης και ευρύτερου σχολιασμού. Για μια εμπειριστατωμένη συνανάγνωση των σημειώσεων-παραθεμάτων με τα πρωτότυπα κείμενα που κινείται προς αυτή την κατεύθυνση, βλ. Παύλου (2023β), όπου μεταξύ άλλων επιχειρείται μια συστηματική σύγκριση της ιταλικής μετάφρασης με το γαλλικό πρωτότυπο και η κατά περίπτωση επισήμανση παραλείψεων και αποκλίσεων στις μεταφραστικές επιλογές του Σολωμού, καθώς επίσης και μια αναλυτική συζήτηση σχετικά με τη διαγλωσσικού χαρακτήρα διαδικασία αποτύπωσης των σημειώσεων-παραθεμάτων στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, με ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη των ειδικότερων φαινομένων της *εναλλαγής γλωσσών* και της *γλωσσικής παρεμβολής*.

5. Η σύσταση του Παραρτήματος και η ταυτότητα των κειμένων-πηγή και των συγγραφέων τους

Ο Πίνακας που περιλαμβάνεται στο Παράρτημα συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ποσοστό των γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων που απαντώνται στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*, όσες δηλαδή περιπτώσεις οι προσπάθειες ανίχνευσης και εντοπισμού των κειμένων-πηγή, τόσο προγενέστερων μελετών όσο και της παρούσας εργασίας, στέφθηκαν με επιτυχία. Εκτός καταγραφής και συζήτησης μένουν οι λίγες αμφίβολες περιπτώσεις που χρήζουν επεξεργασίας και περαιτέρω εξακριβώσεων, οι οποίες και θα αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης σε ευθετότερο χρόνο.³³

Όσον αφορά την ταύτιση των χωρίων από τα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* με τα πρωτότυπα γαλλικά κείμενα, ο Πίνακας επιδιώκει να είναι αυτοδύναμος στο μέτρο του δυνατού και εύγλωτος αφ' εαυτού. Γι' αυτό και προκρίνω, όπως και σε προηγούμενη εργασία μου,³⁴ την παρουσίαση του κειμενικού υλικού σε δίστηλη αντικριστή παράθεση: αριστερά των σημειώσεων-παραθεμάτων, όπως σώζονται στα σολωμικά αυτόγραφα, και δεξιά των αντίστοιχων αποσπασμάτων, όπως απαντώνται στα δέκα κείμενα-πηγή· και στις δύο περιπτώσεις, με άλλα λόγια, διατηρείται αυστηρά η γραφή του πρωτοτύπου. Οι ομαδοποιήσεις των σημειώσεων-παραθεμάτων ακολουθούν τη σελιδαρίθμηση της έκδοσης των σολωμικών αυτογράφων, η αρίθμησή τους ωστόσο από το 1 έως το 10 αντικατοπτρίζει τη χρονολογική σειρά δημοσίευσης των κειμένων-πηγή.

Η διαδικασία ανίχνευσης των γαλλικών σημειώσεων-παραθεμάτων εκβάλλει λοιπόν στην τεκμηριωμένη ταύτισή τους με δέκα διακριτά κείμενα που, με κριτήρια βασισμένα αφενός στη χρονολογική σειρά δημοσίευσής τους και αφετέρου στη μορφή της έντυπης έκδοσης που τα φιλοξενεί, κατανέμονται ως εξής: τρία σε μορφή μελετών που περιέχονται στον ίδιο τόμο μίας επιστημονικής επετηρίδας, τέσσερα σε μορφή αυτοτελών τόμων και τρία σε μορφή άρθρων δημοσιευμένων σε δύο διαφορετικά τεύχη ενός και του αυτού ακαδημαϊκού περιοδικού. Για ευνόητους λόγους που έχουν να κάνουν με την έκταση ενός άρ-

³³ Εκτός διαπραγμάτευσης της παρούσας εργασίας μένει και το γαλλικό χωρίο από τον Ωριγένη, το οποίο τίθεται ως μότο στο χειρόγραφο από τους *Ελεύθερους πολιορκισμένους* που κατά κάποιον τρόπο επέχει θέση σελίδας τίτλου του έργου εν τη γενέσει του (ΑΕ 423). Το χωρίο αυτό τηρεί τη μορφή της σημείωσης-παραθέματος, όπως την ορίσαμε παραπάνω, και η προέλευσή του έχει εξακριβωθεί: βλ. Maistre (1821: 444-445 σημ. 1) – πρόκειται για την πρώτη έκδοση· σχετικά με την ταύτιση (με μεταγενέστερη όμως έκδοση), βλ. Perugi (2016: 60). Ο λόγος της παράλειψης εδώ είναι επομένως άλλος: η τρόπον τινά «επιγραφική» πρόταξη του εν λόγω γαλλικού χωρίου κάτω από τον τίτλο του εκκολαπτόμενου έργου, σε ένα μάλιστα ώριμο στάδιο της επεξεργασίας του, προσδίδει στο χωρίο καθολικότερες ερμηνευτικές διαστάσεις που διαφοροποιούν τη λειτουργία του από τις συνήθεις γενετικές αποβλέψεις μίας σημείωσης ανάγνωσης. Το ευρύ και πολύπλοκο αυτό ζήτημα χρήζει ιδιαίτερης συζήτησης στο πλαίσιο μιας ειδικότερης εργασίας.

³⁴ Παύλου (2023β: 51-63). Ως προς το υλικό που φιλοξενούν και τη διάταξή του, οι δύο πίνακες είναι πανομοιότυποι. Η διαφορά έγκειται στο ότι στην παρούσα εργασία αφενός λείπει από το εσωτερικό του πίνακα η, μέσω υιοθέτησης ειδικών συμβόλων, λεπτομερής σύγκριση ανάμεσα στο πρωτότυπο υλικό και την αντιγραφή ή ιταλική μετάφρασή του και αφετέρου, στο ότι ο υποσελίδιος σχολιασμός δεν είναι αναλυτικός, αλλά περιορίζεται εν πολλοίς σε ό,τι αφορά την υλικότητα της γραφής στα σολωμικά αυτόγραφα: νέες αναγνώσεις λέξεων (ακόμη και όσων αντικαθίστανται από άλλες με γράψιμο από πάνω) και ορισμένα προφανή *lapsus calami* του ποιητή αποκλειστικά στα ιταλικά.

θρου, η συζήτηση που ακολουθεί περιορίζεται στην ένταξη των κειμένων στο ιστορικό και γραμματολογικό τους πλαίσιο, χωρίς να υπεισέρχεται ουσιαστικά στο περιεχόμενό τους, καθώς και στην παράθεση των βασικών βιοεργογραφικών στοιχείων των συγγραφέων τους.

Αρχής γενομένης από τις τρεις πρώτες χρονολογικά μελέτες (Πίνακας, αρ. 1-3), αυτές περιέχονται στην *Histoire de l'Académie royale des sciences et des belles-lettres de Berlin*, επιστημονική επετηρίδα της Βασιλικής Ακαδημίας Επιστημών και Γραμμάτων του Βερολίνου (Académie royale des sciences et des belles-lettres de Berlin), γνωστή και ως Ακαδημία του Βερολίνου (Académie de Berlin). Η Βασιλική Ακαδημία Επιστημών και Γραμμάτων του Βερολίνου – ονομασία που της δόθηκε κατά τη μεταρρύθμιση που πραγματοποιήθηκε το 1744, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Φρειδερίκου Β΄ – περιλάμβανε τέσσερις Τάξεις: της πειραματικής φιλοσοφίας (Classe de philosophie expérimentale), των μαθηματικών (Classe de mathématiques), της θεωρησιακής φιλοσοφίας (Classe de philosophie spéculative) και των γραμμάτων (Classe de belles-lettres). Η επετηρίδα εκδιδόταν μεταξύ των ετών 1746 και 1771, καλύπτοντας τις εργασίες της Ακαδημίας για την περίοδο 1745-1769. Και οι τρεις μελέτες δημοσιεύονται στον τόμο του 1753 που κυκλοφορεί το 1755.³⁵

Γενικό θέμα των δύο πρώτων μελετών (Παράρτημα, αρ. 1-2), συγγραφέας των οποίων είναι ο Daniel Bernoulli (1700-1782), είναι η αρμονική ανάλυση. Ο Daniel Bernoulli, γιατρός, φυσικός και μαθηματικός, ήταν μέλος της ομώνυμης οικογένειας των καταξιωμένων ελβετών μαθηματικών. Είναι κυρίως γνωστός για τις μελέτες του γύρω από τις βασικές ιδιότητες της ροής των ρευστών, την πίεση, την πυκνότητα και την ταχύτητα (σημαντική παραμένει η λεγόμενη *αρχή ή νόμος του Bernoulli*, καλούμενη και *θεμελιώδες θεώρημα της υδροδυναμικής*). Αναφορικά με τις δύο μελέτες του από τις οποίες αντλεί ο Σολωμός στην προκειμένη περίπτωση, ενδιαφέρει μια άλλη από τις διάσημες ανακαλύψεις του, όταν, ορίζοντας τους απλούς κόμβους και τις συχνότητες ταλάντωσης ενός συστήματος, έδειξε ότι οι κινήσεις των χορδών των μουσικών οργάνων αποτελούνται από έναν άπειρο αριθμό αρμονικών δονήσεων, οι οποίες υπερτίθενται όλες στη χορδή. Είναι σήμερα γενικά αποδεκτό ότι οι πρώτες ρίζες της αρμονικής ανάλυσης βρίσκονται στο έργο του Bernoulli για τη θεωρία των δονήσεων, το οποίο εξαρτιόταν αποφασιστικά από τις κυρίαρχες το δέκατο όγδοο αιώνα γνώσεις γύρω από την ακουστική. Εξάλλου, οι ακουστικές θεωρίες για την εκπομπή, την πρόσληψη και τη διάδοση του ήχου γεφύρωναν συνεχώς την αρμονική ανάλυση στη μουσική και τα μαθηματικά, από τις πρώτες δηλαδή διαισθήσεις του Bernoulli μέχρι την ουσιαστική θεμελίωση της αρμονικής ανάλυσης από τον Jean-Baptiste Joseph Fourier (1768-1830).

Συγγραφέας της τρίτης εργασίας (Πίνακας, αρ. 3), επίκεντρο της οποίας είναι η έννοια της ελευθερίας, είναι ο ελβετικής καταγωγής φιλόσοφος Johann Bernhard Merian ή Jean-Bernard Mérian (1723-1807). Ο Merian διαδραματίζει

³⁵ Με την εξαίρεση δύο περιπτώσεων, η ακριβής ταύτιση των σολωμικών σημειώσεων-παραθεμάτων με τα τρία αυτά κείμενα γίνεται για πρώτη φορά κατορθωτή στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Αναλυτικότερα, τα πράγματα έχουν ως εξής (στην περίπτωση αυτή και σε όσες ακολουθούν, κατά την απόδοση της πατρότητας των ταυτίσεων προηγούνται τα κείμενα-πηγή, έπονται τα χωρία από τα σολωμικά αυτόγραφα που αποτελούν το αντικείμενο της ταύτισης και ακολουθούν οι μελέτες που πρώτες επιτυγχάνουν την ακριβή ταύτιση): Bernoulli (1755a: 148, 151, 152-153): AE 432 A 6-16: Perugia (2016: 66-67): AE 432 A 17-28-B 1-2: νέα ταύτιση: Bernoulli (1755b: 188-189): AE 432 B 15-21: νέα ταύτιση: Merian (1755: 427, 429): AE 432 B 5-14: νέα ταύτιση.

έναν ιδιαίτερα ενεργό ρόλο στη δραστηριότητα της Ακαδημίας του Βερολίνου: το 1750 προσχωρεί στην Τάξη της θεωρησιακής φιλοσοφίας, ενώ το 1771 γίνεται διευθυντής της Τάξης των γραμμάτων, θέση που κατέχει μέχρι το 1797. Το ίδιο έτος διορίζεται μόνιμος γραμματέας της Ακαδημίας. Συγκαταλέγεται μεταξύ των αντιπάλων του Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) –ειδικότερα, σε πολλά από τα γραπτά του απορρίπτει την *αρχή της ταυτότητας των αδιακρίτων*– και του Christian Wolf (1679-1754). Παρόλο που ο ίδιος εντάσσει το έργο του στο πλαίσιο της μεταφυσικής και θεωρησιακής σκέψης, η φιλοσοφική του προσέγγιση παραμένει σταθερά εκλεκτική και εμπειρική. Η φιλοσοφική του παραγωγή συντίθεται κυρίως από εργασίες που διαβάσει στην ολομέλεια της Ακαδημίας και στη συνέχεια δημοσιεύει στην εφημερίδα της. Οι χρονολογικά πρώτες του συνδρομές κινούνται ως επί το πλείστον γύρω από το πρόβλημα της συναίσθησης, ενώ περίφημες παραμένουν οι εργασίες του σχετικά με το λεγόμενο *πρόβλημα Molyneux*.³⁶ Προς το τέλος της καριέρας του επιδεικνύει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σκέψη του David Hume (1711-1776), του οποίου αρκετά κείμενα είχε μεταφράσει στα γαλλικά, ενώ ασχολείται και με τη σύγκριση των φιλοσοφικών συστημάτων του Leibniz και του Immanuel Kant (1724-1804), σε αμφότερα από τα οποία αντιπαραθέτει τη δική του εκλεκτική και εμπειρική προσέγγιση.

Όσον αφορά το τέταρτο στη σειρά κείμενο-πηγή (Πίνακας, αρ. 4), ο Σολωμός αντλεί τη σημείωση-παράθεμα από τον δεύτερο τόμο του έργου *Des principes et des procédés du magnétisme animal, et de leurs rapports avec les lois de la physique et de la physiologie* (2 τόμοι, 1819), συγγραφέας του οποίου είναι ο A. de Lausanne.³⁷ Πρόκειται για ψευδώνυμο του μαθηματικού και λόγιου Alexandre-André-Victor Sarrazin de Montferrier (1792-1863), το οποίο χρησιμοποιούσε στα συγγράμματά του σχετικά με τον ζωικό μαγνητισμό (*magnétisme animal*). Ο Sarrazin de Montferrier, εκ των ιδρυτών της Εταιρείας Μαγνητισμού του Παρισιού (*Société du magnétisme de Paris*), υιοθετεί το ψευδώνυμο A. de Lausanne και στο ελαφρώς προγενέστερο έργο του το σχετικό με τον μαγνητισμό, *Éléments du magnétisme animal, ou Exposition succincte des procédés, des phénomènes, et de l'emploi du magnétisme* (1818), ενώ με το ίδιο ψευδώνυμο εξέδιδε και την εφημερίδα της Εταιρείας, τις *Annales du magnétisme animal* (1814-1816), που στη συνέχεια μετονομάζονται σε *Bibliothèque du magnétisme animal* (1817-1819). Συνέγραψε επίσης αρκετά μαθηματικά έργα, τα γνωστότερα από τα οποία είναι το τρίτομο *Dictionnaire des sciences mathématiques pures et appliquées* (1835-1840) –ο δεύτερος τόμος του οποίου εσφαλμένα θεωρήθηκε από τον Perugi ως η πηγή του σολωμικού παραθέματος–³⁸ και το δίτομο *Cours*

³⁶ Πρόκειται για το ερώτημα που ο ιρλανδός επιστήμονας και πολιτικός συγγραφέας William Molyneux (1656-1698) έθεσε σε επιστολή του στον John Locke (1632-1704) με ημερομηνία 7 Ιουλίου 1688, το οποίο συνίστατο στο κατά πόσο ένας άνθρωπος που έχει γεννηθεί τυφλός και που έχει μάθει να διακρίνει και να ονομάζει μια σφαίρα και έναν κύβο με την αφή, θα ήταν σε θέση να διακρίνει και να ονομάζει αυτά τα αντικείμενα απλά με την όραση, αν του δινόταν η δυνατότητα να δει.

³⁷ Αναφορικά με την ταύτιση, βλ. De Lausanne [= Sarrazin de Montferrier] (1819: 30): AE 472 A 14-18: νέα ταύτιση.

³⁸ Βλ. Perugi (2016: 70), με παραπομπή στο Sarrazin de Montferrier (1836: 320). Αν και δεν το ομολογεί, η άποψη αυτή του Perugi στηρίζεται στη λογική ότι στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε να κάνουμε με μια σημείωση-παράθεμα αλλά με μια υποδειγματική σημείωση-παράφραση του Σολωμού. Ωστόσο, η αποδοχή μιας τέτοιας θέσης θα πίστωνε τον ποιητή με ένα πολύ υψηλό βαθμό γλωσσικής επιτέλεσης αναφορικά με τη γραπτή γαλλική, ο οποίος δεν δικαιολογείται από

élémentaire de mathématiques pures, suivi d'une exposition des principales branches des mathématiques appliquées (1837) ή έργα των οποίων η βάση είναι τα μαθηματικά, όπως για παράδειγμα το *Dictionnaire universel et raisonné de marine* (1841), τα περισσότερα από τα οποία γνώρισαν αναθεωρημένες και επαυξημένες επανεκδόσεις. Ο Sarrazin de Montferrier ασχολήθηκε επίσης με την πολιτική, υπερασπιζόμενος τις φιλελεύθερες ιδέες, αλλά και με τη δημοσιογραφία, μέσα κυρίως από βραχύβια περιοδικά έντυπα τα οποία ίδρυσε ο ίδιος.

Με το πέμπτο στη σειρά κείμενο-πηγή (Πίνακας, αρ. 5), τα πράγματα είναι σαφώς πιο περίπλοκα. Ο Σολωμός αντλεί τις σημειώσεις-παραθέματα από το κεφάλαιο «Diderot, et son ouvrage intitulé *Le Neveu de Rameau*», που περιλαμβάνεται στην υποτιθέμενη, όπως θα δούμε παρακάτω, αυτοτελή μελέτη του Johann Wolfgang von Goethe (1749-1832), σε γαλλική μετάφραση των Joseph-Henri de Saur (περ. 1780-1849) και Léonce de Saint-Geniès (περ. 1785-1861), με τίτλο *Des hommes célèbres de France au dix-huitième siècle, et de l'état de la littérature et des arts à la même époque* (1823).³⁹

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά.⁴⁰ Ως γνωστόν, η πρώτη έκδοση του έργου *Le Neveu de Rameau* του Denis Diderot (1713-1784) πραγματοποιήθηκε μετά τον θάνατο του συγγραφέα και μάλιστα όχι στο γαλλικό πρωτότυπο αλλά στη γερμανική μετάφραση-προσαρμογή του Goethe. Πρόκειται για ένα έργο που ακολούθησε μια ιδιαίτερα περιπετειώδη εκδοτική διαδρομή. Η συγγραφή του διαλογικού αυτού έργου άρχισε το 1762, μετά την ολοκλήρωση του *Satire première* (επίσης δημοσιευμένου μετά τον θάνατο του συγγραφέα, το 1798), και υπολογίζεται ότι η επεξεργασία του κράτησε μέχρι τουλάχιστον το 1773 (σύμφωνα με κάποιους μελετητές, η γραφή του έργου εκτείνεται μέχρι και

τα διαθέσιμα τεκμήρια και την εν γένει γλωσσική συμπεριφορά του Σολωμού σε σχέση με τα γαλλικά. Εξάλλου, για ποιον λόγο στην περίπτωση αυτή ο Σολωμός να παρεκκλίνει από την πάγια αναγνωστική του πρακτική της αυτούσιας αναπαραγωγής ενός χωρίου; Λογικότερο επομένως είναι να δεχτούμε ότι η παράφραση αποτελεί έργο του ίδιου του Sarrazin de Montferrier, ο οποίος προσαρμόζει το περιεχόμενο και τη φρασεολογία ενός χωρίου παλαιότερου συγγράμματός του κατά τρόπο ώστε να εξυπηρετεί τις επιστημολογικές κατευθύνσεις της νεότερης μελέτης του.

³⁹ Για την πλήρη και ακριβή ταύτιση, βλ. Goethe (1823: 54–55, 57–58): AE 431 9-24: Βελουδής (1989: 146, 418 σημ. 113). Η ταύτιση των σολωμικών σημειώσεων-παραθεμάτων με το κείμενο αυτής της έκδοσης επιχειρείται για πρώτη φορά στο Merlier (1969: 115-116). Πρόκειται ωστόσο για μερική και εν μέρει παραπλανητική ταύτιση, αφού, πρώτον, αφορά αποκλειστικά και μόνο την πρώτη από τις τρεις σημειώσεις-παραθέματα (AE 431 9-11), δεύτερον, σε αυτή δεν γίνεται λόγος για τις ακριβείς σελίδες από τις οποίες αντλεί ο Σολωμός και, τρίτον, παρουσιάζει το εξής παράδοξο: η σημείωση-παραθέμα αντιπαραβάλλεται –χωρίς μάλιστα κάτι τέτοιο να αποσαφηνίζεται– όχι με το κείμενο της εν λόγω έκδοσης, αλλά με μια διαφορετική γαλλική μετάφρασή του (βλ. Goethe 1821 [1823]), με αποτέλεσμα να χρεώνονται στον Σολωμό υποτιθέμενες αποκλίσεις από το πρωτότυπο. Αναφορικά πάντως με τα χωρία που αντιγράφει ο Σολωμός, μια γρήγορη αντιπαραβολή του κειμένου στις δύο εκδόσεις αποκαλύπτει τις εξής διαφοροποιήσεις (σημειώνονται με πλαγιογράφηση), αποδεικνύοντας πέραν κάθε αμφιβολίας ότι ο Σολωμός ερανίζει τις σημειώσεις-παραθέματα από το δεύτερο (Goethe 1823): «[...] l'ensemble *imaginaire* d'une composition si *savamment* ordonnée [...]» (Goethe 1821 [1823]: iv), αντί [...] «l'ensemble *idéal* d'une composition si *habilement* ordonnée [...]» (Goethe 1823: 54-55)· «*Dès le commencement* de ce dialogue, son esprit *ouvre* sa carrière [...]» (Goethe 1821 [1823]: vii), αντί «*Au commencement* de ce dialogue, son esprit, *ouvrant* sa carrière [...]» (Goethe 1823: 57)· «[...] et c'est à propos d'analyses sur les sons *et de l'accent des passions en musique* que toutes les réflexions sur les mœurs sont amenées [...]» (Goethe 1821 [1823]: viii), αντί «[...] et c'est à propos d'analyses sur les sons que toutes les réflexions sur les mœurs sont amenées [...]» (Goethe 1823: 58).

⁴⁰ Για τη συζήτηση που ακολουθεί αντλώ τις πληροφορίες ως επί το πλείστον από το Berchtold (2017).

το 1782). Ωστόσο, ο Diderot ποτέ δεν το δημοσίευσε στη διάρκεια της ζωής του –ούτε καν στο χειρόγραφο περιοδικό *Correspondance littéraire, philosophique et critique* που απευθυνόταν με πάσα μυστικότητα σε λίγους μνημένους συνδρομητές εκτός Γαλλίας και στις σελίδες του οποίου ο συγγραφέας, υπό τον φόβο της λογοκρισίας, είχε προηγουμένως εμπιστευτεί τη δημοσίευση αρκετών έργων του–, ενώ κανείς από τον κύκλο των εμπιστών του δεν ήταν ενήμερος για την ύπαρξή του.

Στο μεταξύ, ο Diderot είχε πωλήσει το αρχείο του (στο οποίο περιλαμβάνονταν και σημαντικό ανέκδοτο χειρόγραφο υλικό, μέρος του οποίου σχετιζόταν και με το εν λόγω έργο) στην Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας (1729-1796). Το σχετικό συμβόλαιο που υπέγραψε το 1765 περιλάμβανε δύο βασικούς όρους: ότι το αρχείο θα μεταφερόταν από το Παρίσι στην Αγία Πετρούπολη μετά τον θάνατό του –πράγμα που έγινε το 1785– και ότι απαγορευόταν η μέσω αντιγραφής αναπαραγωγή οποιουδήποτε χειρογράφου ανήκε στη συλλογή αυτή. Ο τελευταίος αυτός όρος δεν φαίνεται να τηρήθηκε στην περίπτωση του έργου που μας ενδιαφέρει εδώ, αφού ένα χειρόγραφο αντίγραφο μεταφέρθηκε στη Βαϊμάρη το 1804, καταλήγοντας στα χέρια του Friedrich Schiller (1759-1805), ο οποίος και το εμπιστεύτηκε στον Goethe. Ο τελευταίος το μετέφρασε στα γερμανικά και το εξέδωσε το 1805, με τον τίτλο *Rameaus Neffe*, συνοδεύοντας τη μετάφραση με σημειώσεις σε επίμετρο σχετικά με πρόσωπα και ζητήματα που αναφέρονται στο έργο. Ο ίδιος τίτλος θα διατηρηθεί και στην πρώτη γαλλική έκδοση (*Le Neveu de Rameau*, 1821), αλλά θα επικρατήσει και στις μετέπειτα γαλλικές εκδόσεις, καθώς και στις ανά τον κόσμο μεταφράσεις του έργου, ακόμη και μετά το 1891, όταν εκδίδεται ως *Satire seconde*, με βάση δηλαδή το κείμενο και τον τίτλο που προέκρινε ο ίδιος ο Diderot στο αυτόγραφο που τυχαία ανακάλυψε ο λόγιος Georges Monval (1845-1910) την ίδια χρονιά.

Το 1821, δύο γερμανομαθείς συγγραφείς δραματικών ως επί το πλείστον έργων και μεταφραστές, συχνά από κοινού, της γερμανικής γραμματείας, οι προαναφερθέντες υποκόμης de Saur και κόμης de Saint-Geniès, πραγματοποιούν ανωνύμως την αντίστροφη μετάφραση του έργου, αποκρύβοντας το γεγονός ότι το εγχείρημά τους συνιστούσε μετάφραση από τα γερμανικά στα γαλλικά της μόνης γνωστής και διαθέσιμης την περίοδο εκείνη δημοσιευμένης εκδόχης του κειμένου, δηλαδή της μετάφρασης-προσαρμογής του έργου στα γερμανικά από τον Goethe. Ο ίδιος ο τίτλος της έκδοσής τους είναι εύγλωττος αυτής της απόκρυψης, αφού αφήνει να νοηθεί ότι το κείμενο που φιλοξενεί είναι το αυθεντικό ανέκδοτο κείμενο του Diderot: *Le Neveu de Rameau, dialogue. Ouvrage posthume et inédit de Diderot* (1821). Δύο χρόνια αργότερα, ο βιβλιοπώλης και εκδότης Jean-Louis Joseph Brière (1796-1882), παρόλο που γνωρίζει και καταγγέλλει την απάτη των δύο μεταφραστών, επιλέγει να διατηρήσει το κείμενο των de Saur και de Saint-Geniès ως σημείο αφετηρίας για τη νέα έκδοση του έργου που ετοιμάζει. Αν και ο Brière ισχυρίζεται ότι χρησιμοποιεί για την έκδοσή του ένα πλήρες και ακριβές αντίγραφο του πρωτοτύπου, στην ουσία δεν κάνει άλλο από το να αντιπαραβάλλει το κείμενο των δύο μεταφραστών με ένα ημιτελές χειρόγραφο αντίγραφο του έργου που του εμπιστεύεται η Marie-Angélique de Vandeuil (1753-1824), κόρη του Diderot. Η έκδοση στην οποία καταλήγει περιλαμβάνεται στον εικοστό πρώτο και τελευταίο τόμο των *Απάντων* του Diderot, στο εξώφυλλο του οποίου αναγράφεται ως έτος έκδοσης το 1821, παρόλο που στην πραγματικότητα κυκλοφορεί το 1823. Του κειμένου προτάσσεται σε ελεύθερη μετάφραση η εκτενής σημείωση του Goethe αναφορικά με τον Diderot και

το *Le Neveu de Rameau*. Στη μετάφραση-προσαρμογή του συνόλου των σημειώσεων του Goethe στο *Rameaus Neffe* προβαίνουν το ίδιο έτος οι de Saur και de Saint-Geniès.⁴¹ Παρόλο που στην περίπτωση αυτή στο εξώφυλλο του τόμου δηλώνεται τόσο η συγγραφική όσο και η μεταφραστική ταυτότητα, ούτε αυτή τη φορά απουσιάζει η απόκρυψη ή η διαστρέβλωση πληροφοριών, αφού οι γάλλοι μεταφραστές αφήνουν να νοηθεί ότι πρόκειται για άλλο, ξεχωριστό σύγγραμμα που δημοσιεύει ο Goethe, διακριτό δηλαδή από το *Rameaus Neffe*. Πρόκειται βέβαια για το βιβλίο *Des hommes célèbres de France [...]*, από το οποίο ερανίζεται τις σημειώσεις-παραθέματα ο Σολωμός. Ο ίδιος πάντως ο Goethe δεν έκρυψε τη δυσαρέσκειά του τόσο για την παράτυπη απόσπαση των σημειώσεων του από την έκδοσή του τού έργου του Diderot και την αυτόνομη δημοσίευσή τους όσο και για τη μη τήρηση της σειράς των σημειώσεων, αλλά και για τις παραμορφώσεις στο νόημα και τις αυθαίρετες αναμείξεις, καθώς και για τις υπερβολικές ελευθερίες εκ μέρους των γάλλων μεταφραστών.

Προχωρώ με το έκτο στη σειρά κείμενο-πηγή (Πίνακας, αρ. 6): ο Σολωμός ερανίζεται τα παραθέματα από μελέτη του Victor Cousin (1792-1867) για τα *Μεταφυσικά* του Αριστοτέλη. Ο Cousin, γάλλος παιδαγωγός, ιστορικός και πρωτίστως φιλόσοφος, θεωρείται από τις πλέον σημαντικές προσωπικότητες της γαλλικής φιλοσοφίας του δεκάτου ενάτου αιώνα: συνέδραμε ουσιαστικά στην ευρεία διάδοσή της, αναζωπύρωσε τον σεβασμό για τη φιλοσοφία της αρχαιότητας και του μεσαίωνα, προώθησε τη μελέτη των αμέσως προγενέστερων και σύγχρονών του γερμανών φιλοσόφων από τον Καντ έως τον Χέγκελ και έθεσε πρότυπα ερμηνευτικής πληρότητας στο πλήθος μεταφράσεων και εκδόσεων που πραγματοποίησε. Από το εκτενές και πολυσχιδές αυτό έργο δεν λείπουν οι συμβολές στην αισθητική, τη φιλοσοφία της ιστορίας και την πολιτική θεωρία, ωστόσο η σκέψη του θεωρείται ότι συνδέεται πρωτίστως με τον εκλεκτικισμό, συνδυάζοντας κυρίως στοιχεία από τη σκωτσέζικη «φιλοσοφία της κοινής λογικής» (common sense philosophy) και τον γερμανικό ιδεαλισμό, καθώς και την ιστορία της φιλοσοφίας.

Η εν λόγω μελέτη του Cousin τιτλοφορείται *De la « Métaphysique » d'Aristote. Rapport sur le concours ouvert par l'Académie des sciences morales et politiques ; suivi d'un essai de traduction du premier livre de la « Métaphysique »* (1835).⁴² Με την ανασύστασή της το 1832, η Ακαδημία Ηθικών και Πολιτικών Επιστημών (Académie des sciences morales et politiques), μία από τις πέντε Ακαδημίες του Ινστιτούτου της Γαλλίας (Institut de France), επαναφέρει και την καθιερωμένη διοργάνωση ενός ετήσιου διαγωνισμού για το καθένα από τα πέ-

⁴¹ Υπό το φως αυτών των δεδομένων, δεν θα μπορούσε να ισχύει η παρατήρηση στο Βελουδής (1989: 146), ότι η «γαλλική πολύ ελεύθερη παράφραση των σχολίων του Goethe στο *Neveu de Rameau* του Diderot από τους Joseph Henri de Saur και Léonce Comte de Saint-Geniès, που είχε κυκλοφορήσει στο Παρίσι στα 1823» συνιστούσε «παράρτημα της γαλλικής έκδοσης των έργων του Diderot (1821) [1823]».

⁴² Για την ταύτιση, βλ. Cousin (1840: 465, 466, 470, 474): AE 433 1-14: Merlier (1969: 117-118). Ωστόσο, ο Merlier ταυτίζει τις εν λόγω σημειώσεις-παραθέματα του Σολωμού με την εισήγηση του Cousin στη συμπερίληψή της στον πρώτο τόμο της συγκεντρωτικής έκδοσης των έργων του γάλλου φιλοσόφου (όπου και μετάφραση στα γαλλικά του πρώτου και του δωδέκατου βιβλίου των *Μεταφυσικών*), που εκδόθηκε το 1840. Εν απουσία ενδείξεων αναφορικά με το ποια ακριβώς έκδοση χρησιμοποίησε ο ποιητής, στο πλαίσιο της εργασίας αυτής προκρίνω την ταύτιση με την πρώτη αυτοτελή έκδοση της εισήγησης, η οποία συμπίπτει χρονολογικά με το πέρας του διαγωνισμού: Cousin (1835: 27, 32, 49-50, 64). Μια άλλη έκδοση, η οποία ενδεχομένως να υπήρξε η πηγή του Σολωμού στην προκειμένη περίπτωση, συνιστά η συμπερίληψη της έκθεσης του γάλλου φιλοσόφου στις *Mémoires* της Ακαδημίας: Cousin (1837: 401, 404, 418, 429).

ντε τμήματά της, ένα εκ των οποίων ήταν η φιλοσοφία. Ο πρώτος φιλοσοφικός διαγωνισμός της νέας αυτής περιόδου είχε ως θέμα την κριτική εξέταση (*examen critique*) των *Μεταφυσικών* του Αριστοτέλη, η εξαγγελία του οποίου έγινε τον Ιούνιο του 1833 και η απονομή του σημαντικού χρηματικού επάθλου που προνοούσε τον Απρίλιο του 1835.⁴³ Όπως δηλώνεται και στον τίτλο, το σύγγραμμα του Cousin συνιστά την εισήγηση που συνέταξε ο γάλλος φιλόσοφος και ανέγνωσε στην ολομέλεια της Ακαδημίας μετά το πέρας του διαγωνισμού (4 και 11 Απριλίου 1835), η οποία στη γραπτή της μορφή συνοδεύεται και από δική του μετάφραση του πρώτου βιβλίου των *Μεταφυσικών*.

Ακολουθεί χρονολογικά το κείμενο-πηγή σε μορφή αυτοτελούς τόμου (Πίνακας, αρ. 7), από το οποίο ο Σολωμός ερανίζεται τις εκτενέστερες με διαφορά σημειώσεις-παραθέματα, καθότι αυτές καλύπτουν μέρος ή ακόμη και το όλον πέντε διαφορετικών σελίδων των σολωμικών αυτογράφων.⁴⁴ Προέρχονται όλες από ένα και μόνο έργο του γάλλου φιλοσόφου και μουσικού Pierre-Hyacinthe Azaïs (1766-1845), αρκετά γνωστού εξ αρχής στη σολωμική βιβλιογραφία, αφού ο Σολωμός τον αναφέρει και δις ονομαστικά στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*,⁴⁵ ώστε να περιττεύει εδώ η εκ νέου παράθεση βιοεργογραφικών στοιχείων.⁴⁶ Σε αντίθεση, λοιπόν, με την κυρίαρχη άποψη ότι δεν πρόκειται για σημειώσεις-παραθέματα από συγκεκριμένο έργο του Azaïs αλλά συμπλήρωμα από διάφορα έργα του,⁴⁷ η εμπειριστατωμένη απόπειρα ανίχνευσης του πρωτοτύπου αποκαλύπτει ως κείμενο-πηγή αποκλειστικά και μόνο τον δεύτερο τόμο του όψιμου έργου του Azaïs, *De la phrénologie, du magnétisme et de la folie* (2 τόμοι, 1839).⁴⁸

Τα τρία τελευταία με βάση τη χρονολογική σειρά κείμενα-πηγή (Πίνακας, αρ. 8-10) δημοσιεύονται στην *Bibliothèque universelle de Genève*, τα πρώτα δύο στο τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1839 και το τρίτο στο τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1840. Πρόκειται για ένα ακαδημαϊκό περιοδικό που στις διάφορες φάσεις της μακράς εκδοτικής του πορείας διευθυνόταν σταθερά από ομάδες καταξιωμένων ελβετών επιστημόνων και λογίων, και το μόνο με τακτική κυκλοφορία στη γαλ-

⁴³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους εν λόγω φιλοσοφικούς διαγωνισμούς, βλ. Perugi (2016: 67-70).

⁴⁴ Βλ. ΑΕ 431, 472, 473, 476, 482.

⁴⁵ Βλ. ΑΕ 431 3, ΑΕ 476 17.

⁴⁶ Για βασικά εργοβιογραφικά στοιχεία και μια ευσύνοπτη καταγραφή των σημαντικότερων αρχών του φιλοσοφικού συστήματος και των μουσικών αντιλήψεων του Azaïs, βλ. Πολίτης (επιμ.) (1964: 599-600), Δάλλας ([1989] 2002), Χαραλάμπους (2013: 236-237). Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι τη χρηστικότητα της καταγραφής και ειδικότερα την ερμηνευτική διάσταση στην οποία αποσκοπούν οι δύο τελευταίες μελέτες συσκοτίζουν εν πολλοίς η ελλιπής ή εσφαλμένη ταύτιση των σολωμικών σημειώσεων-παραθεμάτων με το έργο του Azaïs και η απόδοση σε αυτόν σημειώσεων-παραθεμάτων που ο Σολωμός ερανίζεται από τα δύο άρθρα του Bernoulli (Πίνακας, αρ. 1-2). Για μια συνθετικότερη και βιβλιογραφικά πληρέστερη σχετική συζήτηση, βλ. Perugi (2016: 63, 74-76, 78-79).

⁴⁷ Βλ. σχετικά Merlier (1990: 31-41). Βέβαια, η εντύπωση αυτή του Merlier βρίσκει ισχυρά ερείσματα στο ίδιο το έργο του Azaïs, αφού γεγονός παραμένει ότι από μελέτη σε μελέτη και από βιβλίο σε βιβλίο του γάλλου φιλοσόφου παρατηρούνται συχνά επαναλήψεις, συμπτώσεις και επικαλύψεις σε επίπεδο τόσο ιδεών όσο και φρασεολογίας· πβλ. συζήτηση και σχετικά παραδείγματα στο Perugi (2016: 72, 79).

⁴⁸ Αναφορικά με την πατρότητα των ταυτίσεων, τα πράγματα έχουν ως εξής: Azaïs (1839: 140, 149-150, 212, 399-401, 413, 418, 430, 483-484): ΑΕ 431 1, ΑΕ 473 21-25; Τικτοπούλου (2011: 15, 18 [στη δεύτερη περίπτωση με λάθη στην αναπαραγωγή του πρωτοτύπου]): ΑΕ 431 3-4, ΑΕ 472 Β 1-14 & 21-27, ΑΕ 473 1-4 & 6-20, ΑΕ 476 Α 17-26, ΑΕ 482 17-20; Perugi (2016: 71-74, 79): ΑΕ 472 Β 15-20: νέα ταύτιση.

λόφωνη Ελβετία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα. Η φήμη του περιοδικού κατόρθωσε μάλιστα να ξεπεράσει τα ελβετικά σύνορα και να τύχει ευρείας αναγνωσιμότητας σε ολόκληρο τον γαλλόφωνο ευρωπαϊκό χώρο. Αναφορικά με την προϊστορία του, περιορίζω την αναφορά μου στις τρεις πρώτες φάσεις του περιοδικού, από την εμφάνιση του δηλαδή στα τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα μέχρι τα χρόνια λίγο πριν από τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα, που είναι και η περίοδος που μας ενδιαφέρει εδώ. Στην αρχική μορφή του το περιοδικό έφερε το όνομα *Bibliothèque britannique* (1796-1815) και αποτελούνταν από δύο μέρη, ένα για τις επιστήμες και τις τεχνικές και ένα για τη λογοτεχνία, με ένα επιπλέον συμπλήρωμα για τη γεωργία. Στη δεύτερη φάση κυκλοφορίας του μετονομάζεται σε *Bibliothèque universelle des sciences, belles-lettres, et arts* (1816-1825), παγιώνοντας την άτυπη τριμερή διαίρεση της προηγούμενης περιόδου καθώς και το περιεχόμενό της, με το πρώτο μέρος να επικεντρώνεται στις επιστήμες και τις τεχνικές, το δεύτερο στη λογοτεχνία και το τρίτο στη γεωργία. Το 1836, και για μια περίοδο δέκα ετών, τα δύο κύρια μέρη του περιοδικού, το επιστημονικό και το λογοτεχνικό, συγχωνεύονται υπό τη διεύθυνση του φυσικού Auguste De la Rive (1801-1873), λαμβάνοντας το όνομα *Bibliothèque universelle de Genève*, όνομα που στη σελίδα τίτλου συνοδεύεται από την ένδειξη «nouvelle série» («νέα σειρά»), που υποδεικνύει ακριβώς τη νέα, αναθεωρημένη μορφή του περιοδικού. Το 1846 η ύλη του περιοδικού διαιρείται εκ νέου σε δύο μέρη, στη σειρά για τη λογοτεχνία, η οποία διατηρεί το όνομα *Bibliothèque universelle* και στη σειρά για την επιστήμη, η οποία παίρνει το όνομα *Archives des sciences physiques et naturelles*.

Η πρώτη μελέτη (Πίνακας, αρ. 8),⁴⁹ με το πρόσχημα της παρουσίασης της συλλογής ποιημάτων και πεζών *Le Tasse à Sorrente, Térentia, Le Monge des îles d'or* (1839) του γάλλου ποιητή Jules Canonage (1812-1870) –η παρουσίαση είναι καθαρά επιδερμική, καταλαμβάνοντας μετά βίας τον χώρο των δύο τελευταίων παραγράφων του άρθρου–, επιδίδεται στην σχεδόν καθόλα αρνητική αποτίμηση της σύγχρονης της γαλλικής ποιητικής παραγωγής. Το δεύτερο άρθρο (Πίνακας, αρ. 9)⁵⁰ αποτελεί το πρώτο μέρος μιας ευρύτερης μελέτης γύρω από το ζήτημα της μίμησης στην καλλιτεχνική δημιουργία.⁵¹ Τέλος, η τρίτη μελέτη (Πίνακας, αρ. 10)⁵² καταπιάνεται με την παρουσίαση ενός βιβλίου του ελβετού θεολόγου Laurent-Louis-Félix Bungener (1814-1874), το οποίο περιέχει τα μαθήματα γύρω από τη νεότερη γαλλική ποίηση που παρέδωσε ο συγγραφέας στη Γενεύη τον Δεκέμβριο του 1839 και τον Ιανουάριο του 1840. Περισσότερο από μια συνηθισμένη βιβλιοκριτική, η μελέτη συνίσταται στην παράθεση μιας σειράς διαφωνιών και ενστάσεων στα λεγόμενα του Bungener, πράγμα που προσφέρει στον αρθρογράφο μια καλή ευκαιρία να αναπτύξει ευρέως τις δικές του θέσεις.

⁴⁹ Αναφορικά με την ταύτιση, βλ. Anonyme (1839: 253–255, 259): AE 483 A 8-19-B 1-12, AE 484 1-14: Perugi (2016: 86–88).

⁵⁰ Τα πράγματα σχετικά με την ταύτιση έχουν ως εξής: Anonyme [= Töpffer] (1839a: 292–293, 299, 302): AE 482 3-11, AE 483 A 1-7: Perugi (2016: 85): AE 482 1-2, AE 483 B 13-19: νέα ταύτιση. Ωστόσο, για σκοπούς ακρίβειας θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, όσον αφορά το τελευταίο σολωμικό χωρίο (AE 483 B 13-19), ο Perugi (2016: 87) εντοπίζει σωστά τη σελίδα του περιοδικού στην οποία δημοσιεύεται, ωστόσο εκ παραδρομής δεν το συνδέει με την εν λόγω μελέτη, αλλά με το αμέσως προηγούμενο άρθρο του τεύχους (“Quelques réflexions sur le génie». (Fragment d'un cours de littérature)”, *Bibliothèque universelle de Genève* [nouvelle série] 21, 270-288).

⁵¹ Η μελέτη συνεχίζεται και ολοκληρώνεται στο επόμενο τεύχος του περιοδικού: βλ. Anonyme [= Töpffer] (1839b).

⁵² Σχετικά με την ταύτιση, βλ. Anonyme (1840: 38): AE 484 15-18: Perugi (2016: 88 σημ. 183).

Κλείνοντας, θα πρέπει να σημειωθεί πως και οι τρεις μελέτες δημοσιεύονται χωρίς όνομα συγγραφέα. Ωστόσο, η δεύτερη (Πίνακας, αρ. 9) μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στον ελβετό δάσκαλο, συγγραφέα, ζωγράφο, σκιτσογράφο και καρικατουρίστα Rodolphe Töpffer (1799-1846), ο οποίος υπήρξε και ο πρώτος στην ιστορία ευρωπαίος καλλιτέχνης κόμικς. Σχετικά με την εργοβιογραφία του, αξίζει να αναφερθεί ότι μετά το πέρας των σπουδών του στο Παρίσι το 1829, επέστρεψε στη Γενεύη για να γίνει δάσκαλος. Εκεί ίδρυσε και το δικό του οικοτροφείο για άρρενες το 1825. Μέχρι το 1832 ήταν ήδη καθηγητής ρητορικής στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης. Παράλληλα γράφει και δημοσιεύει διηγήματα, όπως τα «La bibliothèque de mon oncle» (1832) και «Nouvelles genevoises» (1841), ενώ οι χιουμοριστικές εικονογραφημένες ιστορίες του, που δημιουργεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1830, του εξασφαλίζουν διεθνή φήμη. Οι χαρακτήρες του, όπως ο Monsieur Jabot (1837), ο Monsieur Crépin (1837), ο Monsieur Vieuxbois (1837) κ.ά., υπήρξαν εξαιρετικά δημοφιλείς και άσκησαν μεγάλη επιρροή στην εποχή τους. Αναφορικά με την πατρότητα της μελέτης, αυτή προκύπτει στη βάση δύο συγκλινόντων στοιχείων: αφενός από τη διευκρίνιση σε υποσημείωση της πρώτης σελίδας ότι πρόκειται για αναδημοσίευση εργασίας, για την οποία μάλιστα δίνονται και επαρκή βιβλιογραφικά στοιχεία, ώστε να καθίσταται δυνατός ο ακριβής εντοπισμός της πηγής,⁵³ και αφετέρου από τη συμπερίληψη του κειμένου σε βιβλίο του συγγραφέα που κυκλοφόρησε το 1853,⁵⁴ επτά χρόνια μετά τον θάνατο του, και στο οποίο ο Töpffer συγκεντρώνει την εν λόγω μελέτη στην ολοκληρωμένη της μορφή μαζί με τις υπόλοιπες συναφούς προσανατολισμού που είχαν πρωτοεκδοθεί σε δώδεκα ξεχωριστά τομίδια ανάμεσα στα έτη 1830 και 1843.

⁵³ Töpffer (1833): η παραπομπή στο εν λόγω τομίδιο δεν στηρίζεται σε αυτοψία.

⁵⁴ Βλ. Töpffer (1853: 127-170).

Παράρτημα

Στον Πίνακα και στον υποσελίδιο σχολιασμό υιοθετούνται τα εξής κριτικά σημάδια:

- **ααα**: λέξη ή «αρχόμενη» λέξη (σπάραγμα λέξης), διαγραμμένη από τον ποιητή·
- **^ααα^**: προσθήκη στο διάστιχο·
- [...]: υποδηλώνει το μέρος της περιόδου του γαλλικού κειμένου που προηγείται ή έπεται του χωρίου που ο Σολωμός επιλέγει να αντιγράψει ή να μεταφράσει στα ιταλικά·
- [ααα]: περικλείει τη λέξη ή το σύνταγμα του γαλλικού κειμένου που βρίσκεται στο εσωτερικό του χωρίου που επιλέγει ο Σολωμός, το οποίο παραλείπεται κατά την αντιγραφή ή μετάφρασή του στα ιταλικά·
- {ααα}: περικλείει τη λέξη ή το σύνταγμα που απαντάται στα σολωμικά αυτόγραφα, αλλά όχι στο γαλλικό πρωτότυπο (προσθήκες του Σολωμού)·
- *N.a.* (ΑΕ.: «ααα»): νέα ανάγνωση λέξης των χειρογράφων (εντός παρενθέσεων σημειώνεται η αντίστοιχη λέξη στην τυπογραφική μεταγραφή που παρέχει η έκδοση των σολωμικών αυτογράφων).⁵⁵

ΠΙΝΑΚΑΣ

1.	<u>ΑΕ 432 Α 6-11</u> Remarquons d'abord que suivant la theorie de M. Taylor⁵⁶ une corde tendue peut former ses vibrations uniformes d'une infinite de manieres, qui different entr'elles pour le phisique, mai qui revient le meme pour le geometrique, parque dans chacune de ces manieres, on⁵⁷ ne fait que changer l'unitè qui sert de mesure - <u>ΑΕ 432 Α 12-16</u> Ma conclusion est que tous le corps ^sonores^ renferment en puissance un infinite de sons, e une infinite de manieres corrispondantes de faire leurs vibrations regulieres; enfin que dans chaque differente espece de vibrations le	<u>Bernoulli (1755a)</u> [II.] Remarquons d'abord que, suivant la théorie de M. <i>Taylor</i>, une corde tenduë peut former ses vibrations uniformes d'une infinite de manieres, qui different entre elles pour le physique, mais qui reviennent au même pour le géometrique, parce que dans chacune de ces manieres on ne fait que changer 1'unitè qui sert de mesure. (148) [IV.] Ma conclusion est, que tous les corps sonores renferment en puissance une infinite de sons, & une infinite de manieres correspondantes de faire leurs vibrations régulières ; enfin, que dans chaque differente espece de vibrations les infléxions des parties du corps sonore se font d'une

⁵⁵ Στις πλείστες περιπτώσεις, οι νέες αυτές αναγνώσεις συνιστούν μια επιπλέον απόδειξη του υψηλού βαθμού ακρίβειας που ο Σολωμός επιδιώκει κατά την αναπαραγωγή του πρωτοτύπου.

⁵⁶ Πρόκειται για τον άγγλο μαθηματικό Brook Taylor (1685-1731)· βλ. Πολίτης (επιμ.) (1964: 600).

⁵⁷ Το «on» γραμμένο πάνω σε «ne»· βλ. Πολίτης - Τικτοπούλου (επιμ.) (2011: 432), Υπόμνημα (ανάγνωση αμφίβολη). Κατά τη γνώμη μου, η ανάγνωση θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Υπέρ μιας τέτοιας άποψης συνηγορεί η μεγάλη ομοιότητα που, σε μια προσεκτική εξέταση της φωτογραφίας του χειρογράφου, παρουσιάζει η γραφή της λέξης σε σχέση με τη γραφή του «ne» που ακολουθεί αμέσως μετά, αλλά και η μεγάλη πιθανότητα να πρόκειται ακριβώς για πρωθυστερη γραφή της λέξης που έπεται, αβλεψία εξάλλου που παρατηρείται και αλλού κατά τη διαδικασία αντιγραφής από τον Σολωμό (βλ. σημ. 71, 77, 86).

inflexions des parties du corp sonore, se font d'une maniere differente <u>AE 432 A 17-20</u> Effetiva:^{te} tutti i Musici convergono, che una lunga Corda pizzicata, dà contemporaneamente, oltre il suo Tuono Fondamentale, altri tuoni molto più acuti. – Si ode ugual^{te} nel suono delle grosse campane un misto di tuoni differenti. <u>AE 432 A 20-21</u> – L'aria non è esente da questa molteplicità di suoni coesistenti.⁵⁸ <u>AE 432 A 22-28-B 1-2</u> – Se si tiene per mezzo una verga d'acciajo e che la si percota, si sente contemp.^{te} un misto confuso di molti suoni, i quali essendo considerati da un abile Musico, si trovano assai eccessivamente disarmonici, in modo che quì si forma un concorso di vibrazioni, che non cominciano e non finiscono mai nello stesso momento, se non per un grande azzardo; donde ne viene che l'armonia dei suoni, che si ode in uno stesso corpo contemp.^{te} non è essenziale a questa maniera, e non deve servir di principio per i sistemi di Musica.	maniere differente. (151) [VI.] Effectivement tous les Musiciens conviennent, qu'une longue corde pincée donne en même tems, outre son ton fondamental, d'autres tons beaucoup plus aigus ; [...]. On entend pareillement dans le son des grosses cloches un mélange de tons differens. (152) L'air n'est pas exempt de cette multiplicité de sons coëxistans : [...]. (153) Si l'on tient par le milieu une verge d'acier, & qu'on la frappe, on entend à la fois un mélange confus de plusieurs tons, lesquels étant appréciés par un habile Musicien se trouvent extrêmement disharmonieux, de sorte qu'il se forme ici un concours de vibrations, qui ne commencent & ne finissent jamais dans un même instant, sinon par un grand hazard : d'où l'on voit que l'harmonie des sons, qu'on entend dans une (<i>sic</i>) même corps [sonore] à la fois, n'est pas essentielle à cette matiere, & ne doit pas servir de principe pour les systèmes de Musique. (152-153)
2. <u>AE 432 B 15-21</u> – Il est certain que dans une meme masse d'air il peut se former un gran nombre d'ondulations en meme tems, tres differentes entre elles, dont chacune a part cause dans l'organe de l'ouie un son different. Questa idea mi sembra attissima per ispiegare le differenti refrangibilità, le differenti vivacità, e gli altri fenomeni indicati da Newton nei colori primitivi.	<u>Bernoulli (1755b)</u> Il est certain que dans une même masse d'air il peut se former un grand nombre d'ondulations en même tems, très differentes entre elles, dont chacune à part cause dans l'organe de l'ouïe un son different. Cette idée me paroît très propre pour expliquer les differentes réfrangibilités, les differentes vivacités, & [tous] les autres phénomènes indiqués par [M.] Newton sur les couleurs primitives. (188-189)

⁵⁸ Γρ. *coesistenti*.

3.	<u>AE 432 B 5-12</u> ⁵⁹E se fosse il contrario di quanto dite? Se i piaceri frivoli di cui godiamo non fossero che una Liberalità Crudele del nostro inesorabile destino per opprimerci tanto più colla non prevvista privazione, [^]più⁶⁰ che noi vi avvessimo attaccato il nostro cuore? Se sotto questo florido parterre ove ci divertiamo come veri fanciulli; se sotto i passi di questo gran Genio, che dimostra, con molta importanza, il Sistema della felicità, si spalancasse di giù⁶¹ l'abisso che ci deve inghiottire per sempre, noi, il dottore, e la dottrina? <u>AE 432 B 13-14</u> Più questa Libertà è grande, più son capace⁶² di formare dei piani vasti, e d' eseguirli con regolarità.	<u>Merian (1755)</u> Et si c'étoit le rebours de ce que vous dites? Si les plaisirs frivoles dont nous jouissons n'étoient qu'une libéralité cruelle de notre inexorable destinée pour nous accabler d'autant plus par [leur] privation imprévûe que nous y aurions attaché nos cœurs! Si sous ce parterre fleuri où nous nous amusons comme de vrais enfans; si sous les pas de ce grand génie qui démontre, avec beaucoup d'importance, le Systême du bonheur, se creusoit [déjà] l'abyme qui doit nous engloutir à jamais, nous, le docteur & la doctrine! (427) Plus cette liberté est grande, plus je suis capable de former des plans vastes, & de les exécuter avec régularité: [...]. (429)
4.	<u>AE 472 A 14-18</u> Ainsi l'application de formes pures de l'entendement a celles de la sensibilité donne naissance aux schémas ou conceptions generales. Lorque quelque chose limite une schema, il en resulte un'⁶³image; cette image devient objet lorsqu'elle est rapportè rapportée a une perception.	<u>De Lausanne [= Sarrazin de Montferrier] (1819)</u> Ainsi l'application des formes pures de l'entendement à celles de la sensibilité, donne naissance aux <i>schémas</i> ou conceptions générales. Lorsque quelque chose limite un schéma, il en résulte une <i>image</i>; cette image devient <i>objet</i>, lorsqu'elle est rapportée à une perception. (30)
5.	<u>AE 431 9-11</u> {(di G. nell'arti. D.)} ⁶⁴ L'ensemble Ideal d'une composition si habil'ment ordonné e l'ensemble Réel d'un tableau si complet, si rassemblant de la Societè Humaine toute entiere?	<u>Goethe (1823)</u> [...] l'ensemble idéal d'une composition si habilement ordonnée, et l'ensemble réel d'un tableau si complet, si ressemblant de la société humaine tout (<i>sic</i>) entière? (54-55)

⁵⁹ Προηγείται μια δυσανάγνωστη και διαγραμμένη λέξη ή «αρχόμενη» λέξη που εδώ παραλείπεται. Κατόπιν προσεκτικού ελέγχου της γραφής του χειρογράφου, δεν με βρίσκει σύμφωνο η υπόθεση ότι πρόκειται για τη λέξη «ma»· βλ. Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) (2011: 432), Υπόμνημα.

⁶⁰ Προηγείται στο διάστιχο η γραφή της λέξης «si», πάνω από την οποία ο Σολωμός σημειώνει στη συνέχεια τη λέξη «più».

⁶¹ Η ανάγνωση του «di giù» ως «di già» από τον Louis Coutelle δεν με βρίσκει σύμφωνο· βλ. Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) (2011: 432), Υπόμνημα.

⁶² N.a. (AE 432 B 13: «capaci»).

⁶³ Το «un'» γραμμένο πάνω σε «une»· βλ. Πολίτης (επιμ.) (1964: 472), Υπόμνημα.

⁶⁴ Πρόκειται για την εξής βιβλιογραφική παραπομπή σε συντμημένη μορφή: [di] Goethe nell'articolo Diderot· βλ. σχετικά, Merlier (1969: 115).

<u>AE 431 11-13</u> – Au commencement de ce dialogue, son esprit ouvrant sa carrière, s’y précipite avec impétuosité; son cadre se peuple à l’instant; il y fait paraître en foule les {etc.} <u>AE 431 14-24</u> Les Verités⁶⁵ morales forment ce qu’il y a de plus essentiel dans son livre; mais en y réfléchissant, on voit que ses digressions musicales ne sont plus point un hors d’œuvre, e que c’est au contraire le principale Ressort de l’ouvrage, celui qui met en jeu toute ses parties. Dans l’ordre de l’importance des Idées, le Ver. Mor. que l’auteur développe sont sans doute au premier rang; mais dans l’ordre de la composition, la partie musicale est⁶⁶ le fond de cet œ écrit; tout le reste s’y rattache, et c’est à propos d’analyse sur les sons que toutes le reflexions sur les mœurs sont amenées. D’après le caractère attribué au principal personnage, cela n’a pu du être autrement.	Au commencement de ce dialogue, son esprit, ouvrant sa carrière, s’y précipite avec impétuosité; son cadre se peuple à l’instant; il y fait paraître en foule les [parasites], [...]. (57) [...]; les vérités morales forment ce qu’il y a de plus essentiel dans son livre; mais en y réfléchissant, on voit que ses digressions musicales ne sont point un hors d’œuvre, et que c’est au contraire le principal ressort de l’ouvrage, celui qui met en jeu toutes ses parties. Dans l’ordre de l’importance des idées, les vérités morales que l’auteur développe sont sans doute au premier rang; mais dans l’ordre de la composition, la partie musicale est le fond de cet écrit; tout le reste s’y rattache, et c’est à propos d’analyses <i>sur les sons</i> que toutes les réflexions <i>sur les mœurs</i> sont amenées. D’après le caractère attribué au principal personnage, cela n’a pas dû être autrement. (58)
6. <u>AE 433 1-2</u> Aristote est l’auteur de la réduction de l’Essence à l’Acte: Ἡ κατ’ ἐνεργείαν Οὐσία. <u>AE 433 3-6</u> La Metafisica è secondo Aristotele la Considerazione dell’Ente in se⁶⁷ sotto tutte le sue Faccie, in tutti i suoi Elementi, in tutte le sue Condizioni; La scienza prima è per lui quello che i moderni dicono On-	<u>Cousin (1835)</u> [...] Aristote est [précisément] l’auteur de la réduction de l’essence à l’acte, ἡ κατ’ ἐνεργείαν οὐσία, [...]. (27) La métaphysique est [donc], selon Aristote, la considération de l’être en soi sous toutes ses faces, dans tous ses éléments, dans toutes ses conditions; la science première est pour lui ce que les modernes appellent ontologie. (32)

⁶⁵ Πρώτη γραφή «veritès», στη συνέχεια τροπή σε «Veritès»: βλ. Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) (2011: 431), Υπόμνημα (ανάγνωση αμφίβολη). Κατά τη γνώμη μου, η ανάγνωση θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη. Ωστόσο, από έναν επισταμένο έλεγχο της φωτογραφίας του χειρογράφου, φαίνεται ότι κατά πάσα πιθανότητα ο Σολωμός αρχικά σημειώνει «vegi», επιστρέφει γράφοντας *V* πάνω από το *v* και *r* πάνω από το υφιστάμενο *r* και, τέλος, συμπληρώνει τη λέξη με την τελική συλλαβή «tès».

⁶⁶ Το «est», γραμμένο πάνω από άλλη λέξη, αποτελεί μεταγενέστερη γραφή. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για τη λέξη «etc» που ο Σολωμός συχνά υιοθετεί, όταν κρίνει ότι οι πληροφορίες που ακολουθούν στο κείμενο-πηγή δεν τον ενδιαφέρουν, για να αλλάξει ωστόσο γνώμη – πρόκειται για προσφιλή συνήθεια του ποιητή – και να συνεχίσει αμέσως μετά με την αντιγραφή/μετάφραση από το σημείο διακοπής της.

⁶⁷ Γρ. σέ.

	tologia. <u>AE 433 7-12</u> La Teoria Platonica, di cui il secreto tanto cercato, e secondo noi semplicissimo, è L' Unità dell' Esistenza Universale, in conseguenza l'Armonia dello Spiro Umano e della Natura, dei Concepimenti dell' Uno del Piano dell'altra, e il doppio carattere dell'Idea, presa nel senso Platonico, come Concezione Generale nel Soggetto Pensante, e come Legge o Forma Generale nell'Oggetto Esterno. <u>AE 433 13-14</u> Il examine l'etre en tant qu'il existe, en pouissance ou actuellement, ουσία κατὰ δύναμιν η κατ' ενεργείαν.	[...] la théorie platonicienne, dont [tout] le secret tant cherché, et selon nous bien simple, est l'unité de l'existence universelle, par conséquent l'harmonie de l'esprit humain et de la nature, des conceptions de l'un [et] du plan de l'autre, et le double caractère de l'idée, prise au sens de Platon, comme conception générale dans le sujet pensant, et comme loi ou forme générale dans l'objet externe. (49-50) [...]; [3°] il examine l'être en tant qu'il existe, en puissance ou actuellement, ούσία κατὰ δύναμιν ἢ κατ' ἐνεργείαν [, livre 9e]. (64)
7.	<u>AE 431 1</u> A présent étudions la musique en physi- ciens. – <u>AE 431 3-4</u> {(Azais)} La santé de l'ame comme celle du corps, est le fruit d'une harmonie douce et <u>generale entre ses</u> forces et ses idées. <u>AE 472 B 1-2</u> Il n'y parvient pas toujours; o non mai al grado assoluto ma lo tenta nell'anima di tutti <u>AE 472 B 3-7</u> Mentre che la sua instruzione cresce sempre le sue Idee Morali, le sue Idee favorevoli ai diritti degli altri, restano le sue Idee Principali; per il soccorso di queste la⁶⁸ sue sensibilità della sua anima si regola e si rafforza – <u>AE 472 B 7-10</u> – L'Univer nel suo Totale è nell'è	<u>Azaïs (1839)</u> A présent étudions la musique en physi- ciens. (399) La santé de l'âme, comme celle du corps, est [donc] le fruit d'une harmonie douce et générale entre ses forces et ses idées. (212) Il n'y parvient pas toujours ; ou [même] il n'y parvient jamais au degré [de l'exactitude] absolue ; mais il l'essaie dans l'âme de tous les hommes ; [...]. (483) Tandis que son instruction augmente sans cesse, ses idées morales, ses idées favorables aux droits des autres hommes, demeurent ses idées principales ; par leur secours, la sensibilité de son âme se règle et s'affermit. (484) [...] ; l'Univers, [considéré] dans son ensemble, est incontestablement revêtu de

⁶⁸ Προηγείται η γραφή «le» (βλ. Πολίτης (επιμ.) [1964: 472], Υπόμνημα) –εξού και στον πληθυντικό η διαγραμμένη κτητική αντωνυμία που ακολουθεί: «~~sue~~», η οποία διορθώνεται σε «la» (γραφή του *a* πάνω από το *e*).

incontrastabilmente vestito di beltà in supremo grado Perchè egli è d'una Semplicità Perfetta, d'una Ricchezza Infinità;⁶⁹ e d'un 'Armonia Costante – <u>AE 472 B 11-14</u> C'est que tout toutes les phrases sont carrées {(le frasi musicali)} c'est a dire de quatre mesure chacune, et que la succession des phrases fasse toujours un nombre paire. – {Qui pensa al verso Greco volgare. credo che sia identico.} <u>AE 472 B 15-20</u> E una melodia destinata a sviluppare l'espressione musicale d'un sentimento, una romanza p. e. deve deve ugualmente esser formata dalla successione in numero pari di frasi carrées. Più generalmente, ogni motivo, ogni tema, in musica deve esser carré. La Musica e la Danza sono due figlie gemelle de la vibrazione vitale. <u>AE 472 B 21-27</u> Des telle Idées ne pourront que sieger sieger ou centre de notre Ame, pousique notre Ame entiere aura concourru a les former. Da esse sopra tutto emanerà la legislazione dei nostri voti, delle nostre intenzioni, della nostra condotta. Noi rispetteremo tutti i diritti, ci asterremo da quanto ecciterebbe contro noi giusti lagni; gusteremo in pace Beni innocenti e semplici. Nen⁷⁰ Piano della Natura, essi sono più numerosi, e sopra tutto più veri, dei piaceri splendidi e nocivi <u>AE 473 1-5</u> Il faut que L'Ame soit saine pour que l'individu puisse jouir dans toute sa plénitude de ce sentiment de la personnalité qui embrasse, dans l'identité de son etre, tous le temps de son existence. ---- {Bisogna che l'Ente (Arte) abbracci tutti i momenti etc.}	beauté au degré supérieur, car il est d'une simplicité parfaite, d'une richesse infinie, et d'une harmonie constante. (140) [...] ? c'est que toutes les <i>phrases</i> soient <i>carrées</i>, c'est-à-dire de quatre mesures chacune, et que la succession des phrases fasse toujours un nombre pair. (399) Et une mélodie destinée à développer l'expression musicale d'un sentiment, une romance par exemple, doit également être formée de la succession en nombre pair de phrases carrées. Plus généralement, tout <i>motif</i>, tout <i>thème</i>, en musique, doit être carré. La musique et la danse sont deux filles jumelles de la vibration vitale. (399) De telles idées [, par leur nature intermédiaire,] ne pourront que siéger au centre de notre âme, puisque notre âme entière aura concouru à les former. C'est d'elles surtout qu'émanera la législation de nos vœux, de nos intentions, de notre conduite. Nous respecterons tous les droits ; nous nous abstiendrons de tout ce qui pourrait exciter contre nous de justes plaintes ; nous goûterons en paix [les] biens innocents et simples. Dans le plan de la nature, ils sont plus nombreux, et surtout plus vrais que les plaisirs éclatants et malfaisants. (430) [...], faut-il que l'âme soit saine pour que l'individu puisse jouir dans toute sa plénitude de ce sentiment de la personnalité qui embrasse, dans l'identité de son être, tous les temps de son existence. (413)

⁶⁹ Γρ. *Infinita* βλ. Πολίτης (επιμ.) (1964: 472), Υπόμνημα.

⁷⁰ Γρ. *Nel* βλ. Πολίτης (επιμ.) (1964: 472), Υπόμνημα.

<u>AE 473 6-8</u> Dans les esprits a la fois riches e calmes, dans les bons espr esprits, ces gravitations intellectuelles, se font par intermediaire, par g⁷¹ transitions graduelles; ce qui en affermit les resultats. <u>AE 473 9-12</u> Toute danse est rit rythmée,⁷² parce que toute danse marquèe, cadencée n'est autre chose, qu'«Une distribution de la Vibration Vitale en Groupes Periodiquement Constituès».⁷³ <u>AE 473 13-20</u> L'experiance nous apprendè que tout globule sonore lancè par la percussion donnée a un corps elastique, a une che cloche par exemple, ne traverse l'espace qu'en faisant jallir de son sein, par expansions progressives, ses Globules Concor-dants, c'est a dire vibrant a sa⁷⁴ quinte au a sa tierce, a son octave surtout; en sorte que lorqu'il entre dans notre organe de l'oui, c'est animè de cette facultè de production armonique. ... <u>AE 473 21-25</u> ... Ce qui fait de chacun⁷⁵ de ces epa-nouissements, un foyer foyer de tourges-cences magnetiques, vivement disposées, soit entr'elles, soit avec le turgescences voisines, a l'acte de recomposition, a l'a'-acte generateur, a l'acte d'amour.	Dans les esprits à la fois riches et calmes, dans les bons esprits, ces gravitations intel-lectuelles se font par intermédiaires, par transitions graduelles ; ce qui en af-fermit les résultats. (418) Toute danse est rythmée, parce que toute danse marquée, cadencée, n'est autre chose qu'une distribution de la vi-bration vitale en groupes périodique-ment constitués. (399) L'expérience nous apprend que tout glo-bule sonore lancé par la percussion don-née à un corps élastique, à une cloche par exemple, ne traverse l'espace qu'en fai-sant jaillir de son sein, par expansion progressive, ses globules concordants, c'est-à-dire vibrant à sa quinte, ou à sa tierce, à son octave surtout ; en sorte que, lorsqu'il entre dans notre organe de l'ouïe, c'est animé de cette faculté de production harmonique. (399-400) [...]; ce qui fait, de chacun de ces épa-nouissements, un foyer de turgescences magnétiques, vivement disposées, soit entre elles, soit avec les turgescences voi-sines, à l'acte de recomposition, à l'acte générateur, à l'acte d'amour. (400-401)

⁷¹ N.a. (AE 473 8: σημειώνεται ως λέξη δυσανάγνωστη)· φαίνεται ότι ο Σολωμός αρχίζει να αντιγράφει τη λέξη «graduelles» πριν τη λέξη «transitions», το αντιλαμβάνεται άμεσα και διαγράφει το γράμμα *g*.

⁷² Πρώτη γραφή «rhythmée», στη συνέχεια διόρθωση σε «rhythmée» (βλ. Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) [2011: 473], Υπόμνημα), με τοποθέτηση του accent aigu (é) πάνω από το accent grave (è).

⁷³ Τα εισαγωγικά, που εδώ επιτελούν εμφατική λειτουργία, δεν υπάρχουν στο πρωτότυπο (προσθήκη του Σολωμού).

⁷⁴ Πρώτη γραφή «sa», ακολούθως τροπή σε «la» (βλ. Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) [2011: 473], Υπόμνημα), μέσω της γραφής του *l* πάνω από το *s*.

⁷⁵ N.a. (AE 473 21: «chouer»· ανύπαρκτη λέξη). Θα πρέπει να σημειωθεί πάντως ότι, αγνοώντας το κείμενο-πηγή και βασισμένος αποκλειστικά και μόνο στα συμφραζόμενα της περιόδου του γαλλικού κειμένου, πρώτος κατέληξε σε αυτή την ανάγνωση ο Coutelle· βλ. σχετικά, Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) (2011: 473), Υπόμνημα.

	<u>AE 476 A 17-26</u> {Azais.} Le Sist. de l'Univ. a pour objet ulterieur la compso⁷⁶tion de l'homme; et l'⁷⁷existence de l'homme a p. O. U. la C. de l'ame humaine; la Con. de l'A. H. est dont le fruit le plus elevè du sisteme de l'Univers. – L'ame Humaine au sein de chaque individu, c'est la Collection organique de ces Ideès; e ces⁷⁸ ideè sont le resultat interieur de l'action vital qu'il exerce sur les elemens emanès, en sa faveur de tous les Etres de toutes les parties del'Univers. L'Univ. travaille dont sans cesse a etablir dans l'A. H. sa rapresentation fidele <u>AE 482 17-20</u> Ce spectacle {(le drame)} {est} destinè a la pensée. Il est isolè sous les regards de notre⁷⁹ intelligence; il ne peut se soutenir, il ne peut nous satisfaire que par l'unitè de son ensemble, et la convenance mutuelle de⁸⁰ ses parties –.	Le système de l'univers a, pour objet ulterieur, la composition de l'homme ; et l'existence de l'homme a, pour objet ulterieur, la composition de l'âme humaine. La composition de l'âme humaine est donc le fruit le plus élevé du système de l'univers. L'âme humaine, au sein de chaque individu, c'est la collection organique de ses idées ; e ses idées sont le résultat intérieur de l'action vitale qu'il exerce sur les éléments émanés, en sa faveur, de tous les êtres, de toutes les parties de l'univers. L'univers travaille donc sans cesse à établir, dans l'âme humaine, sa représentation fidèle. (483) Ce spectacle [, toujours très-circonscrit, et] destiné [surtout] à la pensée [, manque d'un très-grand nombre de circonstances et d'accessoires qui seraient nécessaires pour lui donner les formes de la réalité]. Il est isolé sous les regards de notre intelligence ; il ne peut se soutenir, il ne peut nous satisfaire que par l'unité de son ensemble, et la convenance mutuelle de ses parties. (p. 149-150)
8.	<u>AE 483 A 8-19-B 1-6</u> Nous signalons par là {(la Foi)} cette disposition de l'ame qui fait attacher l'element de la conviction a tout ce qui en emane. Cette disposition siege dans la partie intime de notre etre; tout ce qui prende racine en elle devient pour nous une possession; nous le⁸¹ discernons ai-	<u>Anonyme (1839)</u> Nous signalons par là cette disposition de l'âme, qui fait attacher l'élément de la conviction à tout ce qui en émane. Cette disposition siège (<i>sic</i>) dans la partie intime de notre être ; tout ce qui prend racine en elle devient pour nous une possession ; nous le discernons aisément de

⁷⁶ N.α. (AE 476 A 18 : «compsation»).

⁷⁷ Το «l'» γραμμένο πάνω από «e»: Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) (2011: 476), Υπόμνημα. Στην περίπτωση αυτή, πρόκειται πιθανότατα για εκ παραδρομής πρωθύστερη αντιγραφή λέξης του γαλλικού πρωτοτύπου (το «e» –χωρίς τον τόνο, κατά τη σολωμική συνήθεια – αντιστοιχεί στο πρώτο γράμμα της λέξης «existence»), συνειδητοποίηση του λάθους από τον ποιητή και άμεση διόρθωσή του.

⁷⁸ Ο Σολωμός, και στις δύο περιπτώσεις, κατά την αντιγραφή γράφει «ses», αναπαράγοντας σωστά το πρωτότυπο, ωστόσο το αλλάζει στη συνέχεια σε «ces» (γραφή του *c* πάνω από το *s*: βλ. Πολίτης (επιμ.) [1964: 476], Υπόμνημα). Κατά πάσα πιθανότητα προβαίνει στην αλλαγή αυτή σε μια μεταγενέστερη ανάγνωση, όταν δηλαδή, εν απουσία πια του πρωτοτύπου, τα συμφραζόμενα τον οδηγούν να πιστέψει ότι η δεικτική αντωνυμία θα ταίριαζε περισσότερο από την κτητική, και ότι επομένως είχε αρχικά παραναγνώσει το πρωτότυπο.

⁷⁹ Το «notre» γραμμένο πάνω από «notre» (βλ. Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) [2011: 482], Υπόμνημα): ο Σολωμός αντιμεταθέτει τα γράμματα *r* και *t*, με γράψιμο από πάνω.

⁸⁰ N.α. (AE 482 20: «des»).

⁸¹ N.α. (AE 483 A 14: «la»).

sement de tous ces penseè effemere {etc.} de toutes ces emotion fugitives, qui ne font qu'agiter la surface, et que nous pouvons a peine considerer comme nous appartenant, tant elles participent de l'impression des objet exterieur qui nous les envoit. I pensieri forti le emozioni profunde che rimbombano a la coscienza entrano sole nel dominio della Fede di cui parliamo. Quando occupano l'anima l'assorbono. <u>AE 483 B 7-10</u> Il Genio concepisce un Pensiero, s'inspira di esso; aspira a vestirlo d'una forma; dirige tutte le sue facolta⁸² verso questo scopo; c'est là toute l'ame. <u>AE 483 B 11-12</u> La loro emozione non uscì dalla parte Intima del loro Essere. <u>AE 484 1-5</u> Il Concepimento, i Caratteri, lo Sviluppo delle Passioni diverse, il Piano, la Disposizione, la Condotta del Dramma {etc}, tutto quello che costituisce la Sostanza e la Forma d'un Poema <u>AE 484 6-8</u> Et⁸³ constituer l'Unité dont l'œuvre entiere ne doit etre que le developpement et l'expression. <u>AE 484 9-14</u> Il vigore del Concepimento, lo Sviluppo e la distribuzione del Soggetto, lo studio dei Caratteri tutto ciò in somma che comandava il lavoro serio dei Grandi Poeti, sembra relegato nell'ordine delle esigenze viete. Cio che per costoro era accessorio diventò oggi per gli altri preoccupazione⁸⁴ esclusiva	toutes ces pensées éphémères, de toutes ces émotions fugitives, qui ne font qu'agiter la surface, et que nous pouvons à peine considérer comme nous appartenant, tant elles participent de l'impression des objets extérieurs qui nous les envoient. Les pensées fortes, les émotions profondes, qui retentissent à la conscience, entrent seules dans le domaine de la <i>foi</i> dont nous parlons. Lorsqu'elles préoccupent l'âme, elles l'absorbent. (253) On a conçu une pensée, on s'inspire d'elle ; on aspire à la revêtir d'une forme, on dirige toutes ses facultés vers ce but : c'est là toute l'âme, [...]. (254) [...] ; leur émotion n'est point sortie de la partie intime de leur être ; [...]. (254) La conception, les caractères, le développement des passions diverses, le plan, la disposition, la conduite du drame, tout ce qui constitue la substance et la forme d'un poème [...]. (259) [...], et constituer l'unité dont l'œuvre entière ne doit être que le développement et l'expression. (255) La vigueur de la conception, le développement et la distribution du sujet, l'étude des caractères, tout ce qui commandait en un mot le travail sérieux des grands poètes, semble relégué dans l'ordre des exigences surannées. Ce qui était l'accessoire pour ces génies supérieurs est devenu [la] préoccupation exclusive des auteurs du jour. (259)

⁸² Γρ. *facoltà*: βλ. Πολίτης (επιμ.) (1964: 483), Υπόμνημα.

⁸³ *N.α.* (AE 484 6: σημειώνεται ως λέξη δυσανάγνωστη).

⁸⁴ Γρ. *preoccupazione*.

9.	<u>AE 482 1-2</u> Bisogna elevarsi fino al Principio Vero in tutta la sua forza ed evidenza. <u>AE 482 3-11</u> Ces formes dont chacune a son caractere, constituent par leur assemblage e par la predominance des unes sur les autres, le caractere general de l'objet, ce que l'on peut appeler son Unitè. Questa, en tant qu'elle ramene en un terme unique des rapport nombreux et complexes, l'homme la⁸⁵ saisit, non par l'oeul, mais⁸⁶ par la pensèe au moyen de l'oeul. <u>AE 483 A 1-7</u> Pour la rendre {(la Pensée)} il invente milles moyens d'expression que son modele {(la nature)} ne lui donne pas; e s'ecartant sans cesse du Vrai Visible, pour s'approcher mieux du vrai de l'art, au moyen d'une copie infidele il cree un imitation sublime. <u>AE 483 B 13-19</u> {(Il vero materiale, (fuori o dentro).} Ugò {l'ha applicò} alla descrizione rimata; Lamartine alla pittura rimata delle emozioni e dei sentimenti; Sotto forme che lo coprano, o sotto frasi che lo neghino, eg egli è sempre là {(questo vero mater.)} quando l'arte si materializza.	<u>Anonyme [= Töpffer] 1839a</u> Mais elle ne s'élève pas [non plus] jusqu'au principe vrai, dans toute sa netteté et son évidence. (299) Ces formes, dont chacune a son caractère, constituent par leur assemblage et par la prédominance des unes sur les autres, le caractère général de l'objet, ce que l'on peut appeler son unité. Cette unité, en tant qu'elle ramène à un terme unique des rapports nombreux et complexes, l'homme la saisit, non [pas] par l'œil, mais par la pensée au moyen de l'œil. (302) [...]; pour la rendre, il invente mille moyens d'expression que son modèle ne lui donne pas ; e s'écartant sans cesse du vrai visible, pour s'approcher mieux du vrai de l'art, au moyen d'une copie infidèle il crée une imitation sublime. (292-293) [...]; [M.] Hugo à la description rimée ; [M. de] Lamartine [, dans ses derniers écrits,] à la peinture, rimée [aussi,] des émotions et des sentimens. Sous des formules qui le cachent, ou sous des phrases qui le nient, il est toujours là lorsque l'art se matérialise. (299)
10	<u>AE 484 15-18</u> Ses mœurs sont legers faciles, aimables et n'offrent point ces trait Prononcès qui⁸⁷ fournissent aux grands developpement des passions e des caracteres	<u>Anonyme (1840)</u> Ses mœurs sont faciles, aimables, et n'offrent point ces traits prononcés qui fournissent aux grands développemens des passions et des caractères. (38)

⁸⁵ Το «la» γραμμένο πάνω από «le» (γραφή του *a* πάνω από το *e*): βλ. Πολίτης – Τικτοπούλου (επιμ.) (2011: 482), Υπόμνημα.

⁸⁶ Το «mais», γραμμένο πάνω από άλλη λέξη, αποτελεί μεταγενέστερη γραφή. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τη λέξη «au», και επομένως για μια ακόμη περίπτωση εκ παραδρομής πρωθύστερης αντιγραφής λέξης του πρωτοτύπου (βλ. «*au moyen de*», που έπεται στην πρόταση).

⁸⁷ *N.a.* (AE 484 16: «que»).

Βιβλιογραφία

- Anokhina, Olga – Sciarrino, Emilio. 2018. Plurilinguisme littéraire: de la théorie à la genèse. *Genesis (Manuscrits-Recherche-Invention)* 46, 11-34.
- Anonyme. 1839. “*Le Tasse à Sorrente, Térentia, Le Monge des îles d’or*, poèmes, nouvelle et impressions; par Jules Canonge. Précédés d’une lettre de M. A. De Lamartine, et d’une épître inédite de M. J. Reboul. Paris, 1839. Chez Gosselin.” De l’état de la poésie en France. *Bibliothèque universelle de Genève* (nouvelle série) 21, 248-269.
- Anonyme [= Töpffer, Rodolphe]. 1839a. De l’imitation. *Bibliothèque universelle de Genève* (nouvelle série) 21, 289-310.
- Anonyme [= Töpffer, Rodolphe]. 1839b. De l’imitation (Second article). *Bibliothèque universelle de Genève* (nouvelle série) 22, 63-89.
- Anonyme. 1840. “*Essai sur la poésie moderne*. Cours donné à Genève en décembre 1839 et janvier 1840, par L.- Félix Bungener. Genève, Julien et Fils, libraires, 1840.” *Bibliothèque universelle de Genève* (nouvelle série) 28, 19-40.
- Azaïs, Pierre-Hyacinthe. 1839. *De la phrénologie, du magnétisme et de la folie. Ouvrage dédié à la mémoire de Broussais. II*. Paris: Desessart.
- Berchtold, Jacques. 2017. Présentation. L’aventure du *Neveu de Rameau*. Diderot, Goethe, De Saur et Saint-Geniès. In Jacques Berchtold – Michel Delon (éds.), *Diderot, Goethe, De Saur et Saint-Geniès: Le Neveu de Rameau/Rameaus Neffe/Satire seconde*. Paris: Fayard, 7-39.
- Bernoulli, Daniel. 1755a. Réflexions et éclaircissemens sur les nouvelles vibrations des cordes exposées dans les mémoires de l’Académie de 1747 & 1748. *Histoire de l’académie royale des sciences et belles-lettres de Berlin*, année 1753, 147-172.
- Bernoulli, Daniel. 1755b. Sur le mélange de plusieurs espèces de vibrations simples isochrones, qui peuvent coexister dans un même système de corps. *Histoire de l’académie royale des sciences et belles-lettres de Berlin*, année 1753, 173-195.
- Brogniez, Laurence – De Montpellier d’Annevoie, Mélanie. 2021. Penser la bibliothèque, entre disciplines. Entretien croisé avec Daniel Ferrer, Valérie Dufour et Ségolène Le Men. *Textyles* 61, 15-24.
- Buhle, Johann Gottlieb Gerhard. 1823. *Storia della filosofia moderna dal risorgimento delle lettere sino a Kant del signor G. Amadeo Buhle, professore di Gottinga. Tradotta in lingua italiana da D. Vincenzo Lancetti. VIII (Continuazione della Storia della filosofia del secolo decimosettimo)*. Milano: Tipografia di Commercio.
- Buhle, Johann Gottlieb Gerhard. 1824. *Storia della filosofia moderna dal risorgimento delle lettere sino a Kant del signor G. Amadeo Buhle, professore di Gottinga. Tradotta in lingua italiana da D. Vincenzo Lancetti. IX (Continuazione della Storia della filosofia del secolo decimosettimo)*. Milano: Tipografia di Commercio.
- Cousin, Victor. 1835. *De la “Métaphysique” d’Aristote. Rapport sur le concours ouvert par l’Académie des sciences morales et politiques; suivi d’un essai de traduction du premier livre de la “Métaphysique”*. Paris: Ladrangé.
- Cousin, Victor. 1837. Rapport à l’Académie des sciences morales et politiques, sur les mémoires envoyés pour concourir au prix de philosophie, proposé

- en 1833 et à décerner en 1835, sur la *Métaphysique* d'Aristote; au nom de la section de philosophie. Lu dans les séances du 4 et du 11 avril 1835. *Mémoires de l'Académie royale des sciences morales et politiques de l'Institut de France* 1 (2e série), 381-472.
- Cousin, Victor. 1840. De la *Métaphysique* d'Aristote. In Victor Cousin, *Œuvres. I: Introduction à l'histoire de la philosophie (Cours de l'histoire de la philosophie; Cours de l'histoire de la philosophie [1829]; Cours de philosophie sur le fondement des idées absolues du vrai, du beau et du bien; De la "Métaphysique" d'Aristote)*. Bruxelles: Société belge de Librairie Hauman et Ce, 453-514.
- Coutelle, Louis. 1977. *Formation poétique de Solomos (1815-1833)*. Athènes: Ερμής.
- Coutelle, Louis. [1965] 1990. Οι μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Σολωμό (Οι κώδικες της Ζακύνθου). Στο Louis Coutelle, *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)*. Αθήνα: Νεφέλη, 21-48.
- Coutelle, Louis. 1990. Η παλιά παιδεία πίσω από τη νέα τέχνη του Σολωμού. Στο Louis Coutelle, *Πλαισιώνοντας τον Σολωμό (1965-1989)*. Αθήνα: Νεφέλη, 83-161.
- De Biasi, Pierre-Marc. 2020. De l'intertextualité à l'exogenèse. *Genesis (Manuscripts – Recherche – Invention)* 51, 11-28.
- De Lausanne [=Sarrazin de Montferrier, Alexandre]. 1819. *Des principes et des procédés du magnétisme animal, et de leurs rapports avec les lois de la physique et de la physiologie. II*. Paris: J. G. Dentu.
- De Maistre, Joseph. 1821. *Les soirées de Saint-Pétersbourg, ou Entretiens sur le gouvernement temporel de la Providence: suivis d'un Traité sur les sacrifices. II*. Paris: Librairie grecque, latine et française.
- Del Vento, Christian. 2019. *La biblioteca ritrovata. La prima biblioteca di Vittorio Alfieri*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Del Vento, Christian. 2022. Biblioteche private, biblioteche di scrittori, biblioteche d'autore (postfazione). In Monica Zanardo (a cura di), *Testi scientifici nelle biblioteche d'autore*. Padova: Padova University Press, 253-260.
- Ferrer, Daniel. 1994. La toque de Clementis: rétroaction et rémanence dans les processus génétiques. *Genesis (Manuscripts – Recherche – Invention)* 6, 93-106.
- Ferrer, Daniel. 2001. Introduction. «Un imperceptible trait de gomme de traganthe...». In Paolo D'Iorio – Daniel Ferrer (dir.), *Bibliothèques d'écrivains*. Paris: CNRS Éditions, 7-27.
- Ferrer, Daniel. 2004. Towards a Marginalist Economy of Textual Genesis. *Variants* 2/3, 7-18.
- Ferrer, Daniel. 2010. Bibliothèques réelles et bibliothèques virtuelles. *Quarto. Revue des Archives littéraires suisses* 30/31, 15-18.
- Goethe, Johann Wolfgang von. 1821 [1823]. Avertissement des éditeurs. Extrait d'un ouvrage de Goethe, chapitre intitulé: *Diderot, et son ouvrage: "Le Neveu de Rameau"*. In Denis Diderot. *Œuvres inédites. Le Neveu de Rameau. Voyage de Holland*. Paris: J. L. J. Brière, iii-xxvii.
- Goethe, Johann Wolfgang von. 1823. Diderot, et son ouvrage intitulé *Le Neveu de Rameau*. In Johann Wolfgang von Goethe, *Des hommes célèbres de France au dix-huitième siècle, et de l'état de la littérature et des arts à la même*

- époque. Traduit de l'allemand par MM. De Saur et de Saint-Geniès. Paris: Antoine-Augustin Renouard, 53-85.*
- Merian, Johann Bernhard. 1755. Examen d'une question concernant la liberté. *Histoire de l'Académie royale des sciences et belles-lettres de Berlin, année 1753, 417-430.*
- Merlier, Octave. 1957. *Exposition du centenaire de Solomos*. Athènes: Institut français d'Athènes.
- Merlier, Octave. 1969. Σημειώσεις και στοχασμοί του Σολωμού. Στο Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης – Μαρία Γ. Νυσταζοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά Τρίτου Παμιονίου Συνεδρίου (23-29 Σεπτεμβρίου 1965). II*. Αθήνα: χ.ε., 113-118.
- Merlier, Octave. 1990. Solomos et Azaïs. In Octave Merlier, *Solomos et Origène, suivi de deux autres essais*. Athènes: Centre d'Études d'Asie Mineure, 21-42.
- Milliex, Roger. 1957. Ο Σολωμός και η Γαλλία. *Καινούρια Εποχή, Άνοιξη*, 89-98.
- Minzetanu, Andrei. 2016. *Carnets de lecture. Généalogie d'une pratique littéraire*. Paris: Presses universitaires de Vincennes.
- Pavlou, Kostis. 2018. Le dualisme linguistique de Dionysios Solomos: l'italien et le grec dans la genèse des *Libres Assiégés*. *Genesis (Manuscrits – Recherche – Invention)* 46, 131-144.
- Perugi, Maurizio. 2016. Les στοχασμοί de Solomos. Étude et identification de quelques sources. *Ελληνικά* 66/2, 59-107.
- Sarrazin de Montferrier, Alexandre. 1836. Philosophie des mathématiques. In Alexandre Sarrazin de Montferrier (dir.), *Dictionnaire des sciences mathématiques pures et appliquées, par une société d'anciens élèves de l'École Polytechnique. II*. Paris: A.-J. Dénain, 312-331.
- Tiktopoulou, Katerina – Petridou, Eleni – Vasileiadis, Vasilis – Saggou, Anna – Theodoridis, Kostas. 2020. Digitizing Dionysios Solomos' Manuscripts. *Neograeca Bohemica* 20, 71-87.
- Tomasi, Franco. 2020. Biblioteche d'autore. In Emilio Russo (a cura di), *Il testo letterario: generi, forme, questioni*. Roma: Carocci, 37-51.
- Töpffer, Rodolphe. 1833. *Réflexions et menus propos d'un peintre genevois. Cinquième opuscule. Deuxième livre du Traité du Lavis à l'encre de Chine*. Genève: A.-L. Vignier.
- Töpffer, Rodolphe. 1853. *Réflexions et menus propos d'un peintre genevois ou Essai sur le beau dans les arts. Précédés d'une notice sur la vie et les ouvrages de l'auteur par Albert Aubert*. Paris: Victor Lecou.
- Αντζουλής, Ανδρέας. 2021. Διονύσιος Σολωμός. Έννοια, πρόσληψη και αναπαράσταση του Υψηλού στο έργο της ωριμότητας. Μία νέα ανάγνωση των χειρόγραφων κωδίκων με τις μεταφράσεις του Νικόλαου Λούντζη για τον Σολωμό. Αθήνα: Ίαμβος.
- Βελουδής, Γιώργος. 1989. Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές. Αθήνα: Γνώση.
- Βελουδής, Γιώργος (επιμ.). 2006. Διονυσίου Σολωμού: Οι Ελεύθεροι πολιορκισμένοι. Ερμηνευτική έκδοση, Αθήνα: Πατάκης.
- Δάλλας, Γιάννης. [1989] 2002. Μουσικήν ποίει... Η σημασία και η λειτουργία του ήχου στα ώριμα ποιήματα του Σολωμού. Στο Γιάννης Δάλλας, *Σκαπτή ύλη από τα σολωμικά μεταλλεία*. Αθήνα: Άγρα, 39-68.
- Λειβαδιώτης, Μιχαήλ. 2018. Οι μεταφράσεις του Ν. Λούντζη για τον Δ. Σολωμό. *Ποιητική και πολιτισμικές μεταφορές*. Berlin: Edition Romiosini.

- Παύλου, Κωστής. 2023α. Συμβολή στην ανασύσταση της εικονικής βιβλιοθήκης του Σολωμού: η περίπτωση των *Meditazioni* (1733) του Cesare Nicolò Bambacari (πρώτη προσέγγιση και μια υπόθεση εργασίας). Στο Δημήτρης Αγγελάτος – Λεωνίδα Γαλάζης – Νίκος Μαθιουδάκης – Μαριλένα Πόρακου (επιμ.), *Διονύσιος Σολωμός και Κύπρος. Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Επισημονικού Συνεδρίου του Ομίλου Λογοτεχνίας και Κριτικής (Πανεπιστήμιο Κύπρου, 23-25 Σεπτεμβρίου 2022)*. Λευκωσία: Εκδόσεις Ηλία Επιφανίου, 351-381.
- Παύλου, Κωστής. 2023β. Οι γαλλικές σημειώσεις-παραθέματα στα χειρόγραφα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων* και τα πρωτότυπα κείμενα. Μια δοκιμή συνανάγνωσης. *Neograeca Bohemica* 23, 41-65.
- Πολίτης, Λίνος (επιμ.). (1964). *Διονύσιου Σολωμού: Αυτόγραφα Έργα*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Πολίτης, Λίνος. [1957] 1995. Ο Σολωμός και η γερμανική φιλοσοφία και ποίηση. (Ένα χειρόγραφο με μεταφράσεις για τον Σολωμό). Στο Λίνος Πολίτης, *Γύρω στον Σολωμό. Μελέτες και άρθρα (1938-1982)*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 319-347.
- Πολίτης, Λίνος – Τικτοπούλου, Κατερίνα (επιμ.) 2011. *Διονύσιου Σολωμού: Αυτόγραφα Έργα. Δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη. Ενότητες 8-9-10: Ελεύθεροι Πολιορκημένοι*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Σιγούρος, Μαρίνος. 1957. Διονύσιος Σολωμός. Η ζωή και το έργο του (1798-1857). Στο Διονυσίου Σολωμού, *Άπαντα: ποιήματα και πεζά*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, 9-194.
- Τικτοπούλου, Κατερίνα. 2011. Σημειώσεις. Στο Λίνος Πολίτης – Κατερίνα Τικτοπούλου (επιμ.), 2011, 13-20.
- Τικτοπούλου, Κατερίνα. 2021. ...nella quiete della piccola stanza propria... Οι αναγνωστικές διαδρομές του Σολωμού και η ανασύσταση της βιβλιοθήκης του. *Νέα Εστία* 1888, 769-786.
- Τσούτσουρα, Μαρία. 2000. Ο Σολωμός και η γαλλική παιδεία. *Πόρφυρας* 95-96, 105-120.
- Χαραλάμπους, Παναγιώτα. 2013. Διονύσιος Σολωμός και Pierre Hyacinthe Azais. In Michael Tsianikas – Nina Maadad – George Couvalis – Maria Palaktoglou (eds.), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies (Flinders University, June 2011)*. Adelaide: Flinders University Department of Language Studies – Modern Greek, 234-244.

Summary

Kostis Pavlou

Solomos's *ars excerpendi* and the reconstruction of the poet's virtual library: the case of the French notes-citations in the manuscripts of *The Free Besieged*

Launching from the foundational principles of genetic criticism regarding an author's library, this article examines the material traces of writing in the manuscripts of Dionysios Solomos's *The Free Besieged*. Its objectives are twofold: first, to explore the connection between Solomos's *ars excerpendi* and the reconstruction of his virtual library; second, to identify and analyse the explicit or implicit French notes-citations within the manuscripts, which reveal Solomos's multilingualism as a reader and copyist. The discussion begins by providing an overview of key issues related to the concept of an author's virtual library and its genetic implications, along with a clarification of essential terminology. The article then examines the reconstruction of Solomos's virtual library, emphasising the necessity of this process to uncover the interplay and creative dialogue between the reading material and the process of writing reflected in the manuscripts. Next, an effort is made to organise and systematise the key elements of Solomos's multilingual *ars excerpendi*. This is followed by a review of prior identifications of French notes-citations in his manuscripts, alongside the presentation of new discoveries. These findings are complemented by a comprehensive presentation of the historical and bibliographical information concerning the printed sources from which these notes-citations are drawn, as well as a concise biographical note of their authors. The study concludes with a comprehensive appendix that consolidates the entire material.